

Antik Mısır İnançında Önemli Bir Devrim: Tanrı Aton ve Tek Tanrıcılık İnanç

► Araştırma makalesi / Research article

Muammer ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı / Asst. Prof., Muş Alparslan University, Faculty of Science and Letters, Department of Ancient History | ROR ID: [009axq942](https://orcid.org/0009axq942) | Muş, Türkiye
ORCID: [0000-0003-3392-0519](https://orcid.org/0000-0003-3392-0519) | m.ozdemir@alparslan.edu.tr

Atf: Özdemir, Muammer. "Antik Mısır İnançında Önemli Bir Devrim: Tanrı Aton ve Tek Tanrıcılık İnanç". *Milel ve Nibal* 21/2 (2024), 305-329.

Öz

Antik Mısır'ın dini yapısında en radikal değişim, 18. Hanedanlık döneminde Kral Akhenaton'un (M.Ö. 1353-1336) çok tanrılı inanç sistemini terk edip, Aton'u tek tanrı olarak kabul etmesiyle yaşanmıştır. Akhenaton'un bu monoteistik reform girişimi, Atonizm olarak bilinen ve Aton'u üstün tanrı ilan eden bir inanç sistemini devletin resmi dini haline getirmiştir. Bu dini devrimin merkezi olarak inşa edilen Akhetaten kenti, Atonizm'in yayılması ve kabulü açısından büyük öneme sahiptir. Ancak Akhenaton'un ölümünü takiben kent terk edilmiş ve zamanla yağmalanmıştır. Bu da reformun toplum üzerindeki kalıcı etkilerini sınırlamış ve çok tanrılı inançlara geri dönüşü hızlandırmıştır. Antik Mısır'daki bu kısmi değişiklik tabana pek inmemiş, Amon rahiplerinin etkisini kırmaya yetmemiştir. Ayrıca ekonomik yapının da buna pek müsaade etmediği anlaşılmaktadır. Çok fazla tanrı arasında güneş ile ilgili olan Aton/Aten'in ön plana çıkarılmasının toplumsal karşılığı da dikkat edilmesi gereken önemli bir husus olduğu görülmüştür. Bu makale, Akhenaton'un tek tanrıcılığa geçiş sürecini, Aton'a dayalı dini reformlarının Mısır toplumundaki yansımalarını ve kalıcılığını ele almaktadır. Çalışma, Atonizm'in Mısır'ın toplumsal ve dini yapısında oluşturduğu derin etkilerini ve uzun vadede sonuçlarını incelemektedir. Akhenaton'un reformlarının hem dini hem de toplumsal düzeyde köklü değişimler yaratmasına rağmen, reformların kalıcı bir dönüşüm sağlamadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın amacı, Akhenaton'un monoteistik girişimlerinin Mısır'ın tarihsel süreçteki rolünü ve etkilerini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Antik Mısır, Atonizm, Aton, Tek Tanrıcılık, Akhenaton.

An Important Revolution in Ancient Egyptian Belief: The God Aton and Monotheism

Cite as: Özdemir, Muammer. "An Important Revolution in Ancient Egyptian Belief: The God Aton and Monotheism". *Milel ve Nibal* 21/2 (2024), 305-329.

Abstract

The most radical transformation in ancient Egypt's religious structure occurred during the 18th Dynasty when King Akhenaten (1353-1336 BCE) abandoned the traditional polytheistic belief system in favor of recognizing Aton as the sole deity. Akhenaten's monotheistic reform, known as Atenism, established Aton as the supreme god and the official state religion. The city of Akhetaten, constructed as the center of this religious revolution, held significant importance in promoting and institutionalizing Atenism. However, following Akhenaten's death, the city was abandoned and eventually looted, which limited the reform's lasting impact on society and accelerated the return to polytheistic beliefs. This partial transformation in ancient Egyptian society did not permeate all social layers, nor was it sufficient to diminish the influence of the Amun priests. Additionally, it appears that the economic structure did not support such a sweeping change. The elevation of the solar deity Aton among many gods also indicates a noteworthy social response that warrants closer examination. This article analyzes Akhenaten's shift to monotheism, focusing on the impact and durability of his Aton-based religious reforms on Egyptian society. The study examines the profound effects of Atenism on Egypt's social and religious structure and its long-term implications. Despite the substantial religious and social shifts initiated by Akhenaten's reforms, the findings suggest that these changes did not yield a lasting transformation. Consequently, this study aims to assess the historical significance and influence of Akhenaten's monotheistic endeavor within the broader Egyptian context.

Keywords: Ancient Egypt, Atonism, Aton, Monotheism Akhenaten.

Giriş

Tarih boyunca, farklı medeniyetler kendi karakterlerini oluştururken, bir yandan oluşturdukları bu karakteri muhafaza etmeye çalışmışlar, öte yandan başka medeniyetlerle karşılıklı olarak etkileşim içerisinde daha büyük medeniyetler inşa etmişlerdir. Bu medeniyetlerden bazıları içe kapanık bir görünüm sergilerken, bazıları da dışa dönük bir görünüştedir. Antik dönem medeniyetlerine bakıldığında gerek medeniyetler arası münasebetler gerekse iç dinamikler çeşitli örüntüler ile birleştiğinde insanlığın ortak paydası olan medeniyetlerin inşa süreci daha anlaşılır olacaktır. Kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasi çerçevede ele alınan bu birleşimler, etnik, dini ve coğrafi unsurlarla kimi zaman yükseliş ivmesi gösterirken kimi zaman da düşüşe geçerek bizim kimliğimizi ve hafızamızı oluşturur. Antik Mısır da bu döngüde, önceden başlamış olan toplumsal dönüşüm sürecinde başat rol üstlenmiş ve medeniyet çizgisinde insanlık tarihine olan katkısını yüksek referans noktasında tutmuştur. Elbette ki, bu süreçte coğrafi imkânların etkisi yadsınamaz. Ancak coğrafya tek başına yeterli değildir. O halde, hem çevre medeniyetler ile etkileşimi sıcak tutan Antik Mısırlılar toplumun her alanında büyük başarılar elde etmiş, hem de siyasi olarak kendine has yönetim tarzıyla binlerce yıl sürecek yeni medeniyet ivmelerine ortam hazırlamıştır. Bu ivmelerden birisi de dinsel yapıdır. Antik Mısır'ın din ve tanrı algısı, toplumsal ve siyasi normlarla birleştiğinde oldukça karmaşık bir görünümde. Gerek halkların dinsel ve toplumsal kabulleri, gerekse hanedanların yönetimlerini Tanrısal dinamiklerle güçlendirerek oluşturması günümüz penceresinden bakıldığında oldukça teknik, sanatsal, dinsel ve siyasi olarak son derece gelişmiş bir uygarlığın varlığını bize göstermektedir. Bu dengeler içerisinde adeta sistemin işleyişini bozan, Tanrıların egemenliğini ortadan kaldıran ve özellikle dinsel geçmişini bir kenara atıp dinde reform yapan bir kralın hayata olan bakış açısı, hayatının önceki ve sonraki evreleri ve dönemseller dengeleri bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. IV. Amenhotep adıyla tahta çıkıp Akhenaton adıyla vefat eden bu kralın çok tanrılı sisteme karşı çıkıp monoteist bir sistemi devletin politik düzenine entegre çabaları yani bütün Tanrıları bir kenara bırakıp tek bir yaratıcıya tapınıma arzusu, Antik Mısır'da görülen bir şey değildir. Atalarından aldığı güneş ile ilgili bu inancı tek bir tanrıya doğru evirip cesurca bir girişim sergileyen Akhenaton, öldükten sonra bütün izleri silinmeye ve adeta Antik Mısır'ın hafızasından kazınmaya çalışılmıştır. Ancak günümüzde dahi ilgiyle araştırılan, üzerinde spekülasyonlar yapılan önemli bir kral, tarihi figür olarak Akhenaton karşımızdadır.

Çalışmada, kâfir ya da sapkın olarak nitelendirilen kralın, günümüze kadar kimliği ve yaptıkları üzerindeki tartışmaların dini yönü anlaşılmasına ve bu noktada tarihçilerin üzerinde henüz fikir birliğine varamadıkları meseleler üzerine bazı çıkarımlarda bulunulma amaçlanmaktadır. Özellikle dönemin sosyal ve dini oluşumları, Akhenaton'un bu kararı almasındaki en temel sebepler sorgulanacaktır. Özellikle tek tanrıcılık sürecindeki etkiler, babasının yaklaşımları, annesinin akrabalarının etkileri ve yer yer Aton'un süreçselliği ve işlevselliği üzerine anlatımlar yapılacaktır. Tüm bu bileşenlerin oluşturduğu karmaşıklığın muğlaklığının giderilmesine dair katkı sunulma hedeflenmektedir.

1. IV. Amenhotep'in Akhenaton'a Dönüşüm Süreci

IV. Amenhotep,¹ III. Amenhotep ve kraliçe eşi Tiye'nin ikinci oğludur. 15. yy.'in sonlarına doğru doğduğu düşünülmektedir. Kaynaklar IV. Amenhotep'in babasının iktidarının 20. Yılından önce doğduğuna işaret eder. III. Amenhotep'in iktidarında kral naibi olarak atandığı varsayılırsa ve 16 yaşında olduğu kabul edilirse o da 28. İktidar yılına denk geldiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda babasının kraliyet yılının 12. senesine denk düştüğü ve 1394 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Amenhotep'in sınır kenti Zarw'da doğduğu düşünülmektedir.² Kendisinden önce kardeşi Tutmosis'in iktidar sahibi olması beklenirken onun genç yaşta ölmesiyle IV. Amenhotep tahta çıkmıştır. III. Amenhotep döneminde Mısır'ın genişleyen toprakları, elde edilen ganimet ve zaferleri, imar ve inşaa faaliyetleri, Fırat'tan Sudan'a uzanan toprakların hâkimiyeti ve görkemli tapınakları ile birlikte Güneş'in kutsallığı üzerine geçmişten gelen bir armağan gibi adeta yeniden alevlenen "Aton" inancı IV. Amenhotep'e miras kaldı. Amenhotep babasının yerine geçerek yaklaşık 1352-1336 yılları arasında 17 yıl hüküm sürmüştür. 17 yıllık iktidarı ve akabindeki belki de 10 yıllık çalkantılı dönem Antik Mısır tarihinin en garip, en muğlak ve en dinamik dönemlerinden olabilir.³

IV. Amenhotep hakkında son zamanlara kadar pek fazla bilgi yoktu. Çünkü ölümünden sonra ona ait olan her ne iz varsa adeta hafızalardan silinmek istemesine kazanmış, yok edilmiştir. Ancak son zamanlarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bazı izlere rastlanılmıştır. Rölyef ve kabartmaların bulunması, Akhataten adlı Aton'a adanmış bir şehrin keşfi ve Karnak'ta yapılan kazılar ile IV. Amenhotep hakkında bazı bilgilere ulaşılmıştır. Hatta bu bilgilerden sonra neredeyse modern zamanların en dikkat çeken kralı olarak tarih sahnesinde hak ettiği yeri almıştır. Babası III. Amenhotep'in heykel ve kabartmalarda oğlu IV. Amenhotep'e yer vermemesi de bu durumun yaşanmasına etken olabilir. Uzmanlar babasının Amenhotep'in görünüşünden dolayı ikonlarda yer vermediğini düşünülmektedir. Dış görünüm itibariye olağandışı bir görüntüye sahip olduğu, kafatasının ve çenesinin uzatılmış ve bacaklarının ise tuhaf bir derecede ince bir görünümde olduğu görülmektedir. Dudakları ise oldukça kalın bir şekilde tasvir edilmiştir. Uzmanlar çift cinsiyet üzerinde değerlendirmelerde bulunmuşlar ve bu kadınsı görünüm için endokrin bozukluğu olarak ifade etmişlerdir.⁴ Onun eşcinsel bir eğiliminin olduğunu iddia eden bazı tarihçiler, kanıt olarak kralın tasvirlerini, kadınımsı bazı terimlerin metinlerde geçmesini ortaya koymuşlardır. Abartılı bir şekilde imajının kadın imajında olduğu da söylenmektedir.⁵ Bu yönde farklı tezler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri dönemin sanatsal üslubunun bu tasvirleri dayattığı yönündedir. Diğer görüşlerden bir diğeri ise IV. Amenhotep'in hastalık ya

¹ IV. Amenhotep olarak bilinen ancak bazı kaynaklarda IV. Amenofis olarak da geçen kralın tek tanrıcılığa geçiş sürecine kadar olan aşaması metin içerisinde doğum adı olan Amenhotep olarak verilmiştir. Kralın Tek tanrıcılığı ilanından sonraki ismi ise Akhenaton olarak kullanılmıştır.

² Ahmed Osman, *Kayıp Şehir-Mısır'dan Çıkışın Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar*-, çev. Mesut Akın (İstanbul: Omega Yayınları, 2016a),132.

³ Toby Wilkinson, *Eski Mısır - M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 345; Marc Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, çev. Ali Oğuz Bozkurt (İstanbul: Homer Yayınları, 2019), 194.

⁴ Donald B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*. (Princeton, New Jersey: Princeton University Press,1984),58; Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (New York: Cambridge University Press, 2011),184.

⁵ Dominic Montserrat, *Akhenaten- History, Fantasy and Ancient Egypt*- (London and New York: Routledge, 2005),170-171.

da doğuştan gelen bir sendroma yani Froehlich ya da Marfan sendromuna sahip olduğudur. Tasvirlerde hem eşi Nefertiti'nin hem de kendisinin bu şekilde gösterilmesinin sanatsal bir zorunluluk olduğu yönünde görüşler daha makul karşılanabilir. Çünkü diğer varsayımlar tarihi akış içerisinde kralın faaliyetleri, aile hayatı ve kişisel yetileri göz önünde tutulduğunda pek mümkün görünmemektedir.⁶ Akhenaton'un sağlık sorunlarının olduğu, bu sorunların yönetim tarzını ve sanatsal üretkenliği üzerindeki etkisinin olduğu, hatta liderlik yeteneklerinin ve karar alma süreçlerinin bu yönde etkilendiğini iddia eden Aldred ve Sandison, bütün sanatsal faaliyetlerdeki bu dışavurumun kralın sağlık sorunları ve zayıflıkları ile başa çıkmanın bir yansıması olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu durum Akhenaton'un hem bir devrimci hem de tarihe kazınmış trajik bir figür olarak nitelenmesine sebep olmuştur.⁷

IV. Amenhotep'in kral olduğu ilk yıllar Mısır'ın bütün tanrılarıyla iyi geçinmeyi tercih ettiği ve babası III. Amenhotep'in yolunu takip ettiği düşünülmektedir. Babasının hükümdarlığının son üç senesinde aktif bir prenslik yaptığı için bazı araştırmacılar tarafından ortak kral olarak adlandırılrsa da bu zayıf bir ihtimaldir. Tahta geçiş sürecinin Mısır'ın en sorunsuz halefiyet süreçlerinden olduğu görülmektedir.⁸ Hükümdarlığının ilk 5 senesindeki imar ve inşaa faaliyetlerinde gerekli olan iş gücü ihtiyacını karşılamak için askeri seferleri ötelemiş, ancak orduya önem vermeyi ihmal etmemiştir. Buna rağmen bugünkü Akdeniz'in doğu kıyıları olan Levant'a sefere çıktığına dair bulgular vardır. Öte yandan Şam halkını Nubya'ya sürmüş ve oranın valisine güneye doğru sefere çıkması emrini vermiştir. Her ne kadar barışçıl bir firavun gibi görünse de geleneksel firavun tavrını bu yönde kullandığı ve savaş karşıtı olmadığı bilinmektedir.⁹ Öte yandan Kuzey Suriye'de hüküm süren Asur ile diplomatik ilişkilerin devam ettiği de söylenebilir. Tüm bunlar Akhenaton döneminde dış ilişkilerde diplomasinin de belirgin bir şekilde yapıldığını göstermektedir.¹⁰

IV. Amenhotep, saltanatının 5. Yılında ismini Akhenaton olarak değiştirmiştir. Akhenaton ismi "Aten'e yararlı olan", "Aten'in kullandığı", "Aten'in ışını" ya da "Aten'in etkili ruhu" anlamına gelmektedir. Krallığın ilk 5 yılında Amenhotep ismini kullanan kral artık unvanlardan ve hayatından "Amon" ait olan her ne varsa çıkarmıştır. Hatta zamanından önce yapılan Firavunların devam eden yönetiminin kutlandığı SED şenlikleriyle de bunu duyurmuştur.¹¹ IV. Amenhotep'in babasının iktidarında da benzer SED şenliklerini babasından bağımsız yaptığı ve Tanrı Aton'a armağan ettiği bilinmektedir. Kralın kendi iktidarında da benzer durumlar çeşitli tasvirlerden ve rölyeflerden anlaşılabilir.¹² Akhenaton, kenti yapıldığında tapınakların üzerine Amenhotep yazıldığı ve daha sonra

⁶ Donald B. Redford, "The Monotheism of Akhenaten", *Aspects of Monotheism: How God is One*, ed. Hershel Shanks and Jack Meinhardt (Washington, D.C.: Biblical Archaeological Society, 1996), 14-16; Kathryn A. Bard, *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt* (USA: Wiley-Blackwell, 2015), 240.

⁷ Detaylı bilgi için bkz. Cyril Aldred and A. T. Sandison, "The Pharaoh Akhenaten A Problem in Egyptology and Pathology", *Bulletin of the History of Medicine* 36/4 (1962), 293-316.

⁸ Van De Mierop, *Eski Mısır Tarihi*, 194-196.

⁹ Amelie Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğnu (M.Ö. 3000-330)*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 257.

¹⁰ David Warburton, "Love and War in the Late Bronze Age: Egypt and Hatti", ed. Roger Matthews and Cornelia Roemer, *Ancient Perspectives on Egypt* (London, UCL Press, 2003), 83.

¹¹ Wilkinson, *Eski Mısır*, 350.

¹² Jocelyn Olive Gohary, *Akhenaten's Sed-festival at Karnak* (London and New York: Routledge, 1992), 167-168.

Amenhotep isminin kazınıp Akhenaton olarak yeniden yazıldığı bilinmektedir. Bu isim değişikliklerinin yapıldığı dönemde diğer tanrıların da isminin kazındığı düşünülmektedir.¹³

Saltanatının ilk yıllarında dini anlamda değişiklikler hız kazanmıştır. Tanrı Aton'un tasvirleri bambaşka bir formda işlenmeye başlanmış, Tanrı Aton ön plana çıkarılmıştır. Hornung bu noktada şunları ifade eder: "Yeni bir sanat üslubu geliştirmek dışında, taptığı güneş tanrısının görünüm ve tanımını da değiştirir. Şahin başlı Ra-Harahti-Aton'un yerini ışınlı güneş diski" alır. Böylece kral, edebiyatta uzun zamandır ifadesini bulan bir imge yaratır: güneş, ışınlarıyla tüm varlıkları korur ve onlara yaşam verir. Tanrı, Kamak Kolossları'nda her şeyi yaratan, "ışınlı güneş diski"nde ise her şeyi koruyandır."¹⁴ Bu değişiklikler din, dil ekonomi ve sanat alanlarını da etkilemiştir.¹⁵ Geleneksel motiflerin ve sanatsal akımların aksine Amarna dönemindeki sanatçılar Akhenaton ve ailesinin motiflerini gelecek nesillere aktarma eğilimi gösterirken, öte yandan Aton harici diğer tanrıların betimlemelerini yok sayarak döneme özgü bir üslup benimsemişlerdir. Güneş ışınları ve Akhenaton merkezli bu üslubun yerleşmesi her ne kadar kolay olmamışsa da özellikle tapınak ve mezar komplekslerinde firavun ve ailesinin betimlenmesi aşamasında el ve ayakların detayları, kötü ruhlardan koruyucu nitelikte semboller ile dönemin sanatı, bambaşka bir form kazanmıştır. Özellikle Aton'a sunulan buketlerin olduğu simgesel öneme sahip bu tasvirler yenilikçi bir görünümdedir.¹⁶ Akhenaton'un yalnızca dini değil, aynı zamanda sanatı da devrimleştirdiği ileri sürülmektedir. Onun hükümet döneminde gelişen yeni resim ve heykelticilik anlayışı, tamamen onun inisiyatifıyla başlamış ve yönlendirilmiştir. Akhenaton'un sarayındaki sanatçılar, gerçekçi bir şekilde gözlemediklerini eserlerine yansıtabilmeleri için Akhenaton'dan nasıl çalışacaklarını öğrenmişlerdir. Bu dönemde sanat, geleneksel Mısır sanatının idealize edilmiş, simgesel anlatımlarından farklı olarak, doğrudan gözlemlerle şekillenen bir anlatımına dönüşmüştür.¹⁷

Öte yandan IV. Amenhotep yani Akhenaton'un kimliği ile hakkında ileri sürülen bazı tartışmalara değinilmesinde fayda var. Herhangi bir kanıt olmasa da Akhenaton ile Musa'nın aynı kişi olabileceğine dair Ahmed Osman¹⁸ tarafından ortaya atılan iddialar bulunmaktadır. Musa'nın İbraniliği ya da Mısırlılığı ya da Medyenliği tartışılarsun onun Akhenaton ile birbirine çok yakın yaklaşımları aralarında paralellik kurulmasına yol açmıştır. Jan Assmann, kutsal kitaptaki bahsedilen Mezmurlar 104'teki ilahinin, Eski Mısır dilindeki Aton ile İbranice Adonai isminin aynı olduğunu ileri sürerek bu tartışmalara değinmiştir.¹⁹ Freud'un, Musa ile Akhenaton arasındaki ilişki kurması da bu yönde değerlendirilebilir. Musa'nın bir Mısırlı olduğunu hatta sarayda firavuna yakın olan tesirli bir yönetici olduğuna dair iddiaları vardır. Musa'nın bir Atonist olduğu ancak Akhenaton ile aynı kişi olmadığını

¹³ James K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism* (New York: Oxford University Press, 2015),195.

¹⁴ Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*: (İstanbul, Kabcacı Yayınevi, 2004),107.

¹⁵ Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 195.

¹⁶ Cyril Aldred, *Egyptian Art* (New York: Thames and Hudson, 1986), 175-177.

¹⁷ Leslie A. White, "Ikhnaton: The Great Man vs. The Culture Process", *Journal of the American Oriental Society* 68/2 (1948), 93-94.

¹⁸ Ahmed Osman, Musa ve Akhenaton kitabında bu konuya çeşitli yönleriyle deliller getirmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Osman, *Musa ve Akhenaton-Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi*- (İstanbul: Omega Yayınları, 2016b).

¹⁹ Jan Assmann, *Mısırlı Musa- Batı Tek Tanrıcılığında Mısır'ın İzi*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu (İstanbul: İthaki Yayınları,2016), 42.

söylemektedir.²⁰ Geleneksel bakış açısı, bu reformların tek bir güneş tanrısı olan Aton'un²¹ yüceltilmesine odaklandığını ve Batı'daki İncil geleneğini öngören erken bir tür tektanrıcılık olarak değerlendirilebileceğini öne sürülür. Ancak, bu görüş fazla basitleştirici bir yaklaşım sergiler. Zira Mısır politeizminin daha önceki henoteistik eğilimlerini, Atonizm'in güçlü Amon Ra rahipliği karşısında firavunun otoritesini pekiştirme işlevini ve Musa'nın tektanrıcılığı ile Akhenaton'un kültü arasındaki temel farklılıkları göz ardı edilir.²² Ancak bu konuda ortaya atılan iddialı bir yaklaşıma göre Musa peygamber ile Akhenaton'un birbirinin adını dahi duymuş olamayacakları, Yahudiler arasındaki gerçek tek tanrıcılığın çok daha sonra ortaya çıktığı ve buna dair gerçek kaynağın İncil'den öğrenebileceği söylenmiştir.²³

Akhenaton'un iktidarının ilk yıllarında annesinin ve anne tarafından akrabalarının yönlendirmeleri oldukça etkili olmuştur. İktidarı boyunca ise eşi Nefertiti'nin yadsınamaz katkıları olmuştur. Gerek iç siyaseti dengede tutması gerekse dış siyasette hem Anadolu hem Suriye ve Filistin hem de Nubya etkisini kırmak için mücadele etmiştir. İmar ve inşa faaliyetlerine önem veren IV. Amenhotep iktidarının 5. Yılından itibaren tüm tanrıları reddeden manifesto niteliğinde girişimi ile tarihi hafızaya kazınmıştır.

2. Aton Kültü

Kadim Mısır, karmaşık ve anlaşılması zor bir inanç sistemine sahiptir. Bu inanca dair anlatıların, mitolojik düzlemde kökenlerinin Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birleşmesinden ve hiyeroglif yazısından çok daha önceye kadar uzandığı düşünülmektedir. Tarihi süreçte çok farklı inançsal yaklaşımların ve bu yaklaşımlara ev sahipliği yapan pek çok dini merkezin varlığı bilinmektedir. Heliopolis, Hermopolis, Memphis ve TEB kentleri özellikle kozmogoni üzerine anlatıların kurgulandığı önemli kült merkezleridir. Özellikle Yunanca isimle bilinen Heliopolis'teki mitolojik anlatıların, devletin kuruluş sürecinde sorunlara çözüm aramaya dönük yanıyla devletin kutsal bir temel üzerine oturtulmasını amaçlandığı söylenebilir²⁴. Heliopolis, Kahire'nin kuzeydoğusunda yer alan Mısır'ın en eski tapınak harabelerinin olduğu bölgede bulunur. M.Ö. 3000'lerde dönemin fikir insanları evrenin doğuşuyla ilgili teoriler geliştirmişler ve bu teorileri V. ve VI. Hanedanlık dönemine tarihlendirilen Piramit Metinlerine kaydetmişlerdir. Heliopolis'teki anlatılarda evren yaratılmadan önce karanlık ve uçsuz bucaksız bir okyanustur. Başlangıçta kaosun adı olarak da bilinen Nu ya da Nun vardır. Yaratılmadan önceki yokluğu temsil eder. Bu anlatılarda "Heliopolis'in efendisi" ve "Göğün hudutlarının efendisi" olarak yaratıcı tanrı Atum Nun'dan doğmuş ve evreni oluşturan elementleri yaratmıştır. Atum, bütünselliği ifade eder ve Güneş Tanrısı olarak üstün varlık ve doğadaki güçlerle elementlerin en güzel örneğini

²⁰ Sigmund Freud, *Musa ve Tek Tanrıcılık*, çev. Merve Solmaz (İstanbul: Olimpos Yayınları, 2022), 43-45.

²¹ Aton'un güneş diski olarak evrenin her şeyin rabbi olduğunu söyleyen görüş olduğu gibi güneş tanrısı olduğunu söyleyen görüş de mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Louis V. Zabar, "The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba", *Journal of Near Eastern Studies* 13/2 (1954), 92.

²² Yahudi topluluklarında tek tanrıcılığın ilk biçimleri olarak kabul edilebilecek tanrısal yaklaşımlar ve Musa'nın dini ile Atonizm arasındaki farklar için bkz. Erin Sobat, "The Pharaoh's Sun-Disc: The Religious Reforms of Akhenaten and the Cult of the Aten", *HIRUNDO The McGill Journal of Classical Studies*, V. Twelve (2013), 70-73.

²³ Jean Soler and Janet Lloyd, "Why Monotheism", *A Journal of Humanities and the Classics* 14/3 (Winter, 2007), 46.

²⁴ Hakan Olgun, *Hz. Musa'nın Muhalefeti: Horusu Öldürmek* (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 42.

teşkil edecek şekilde Monad ismiyle de adlandırılmıştır.²⁵ Atum zamanla Ra ile eşleştirilmiştir. Böylece Atum- Ra bir Güneş Tanrı olarak Mısır iktidarının en sağlamlaştırıcı ögesi, sistemin ve düzenin bekçisi konumuna gelmiştir. Atum-Ra “Batan Güneş” ve “Doğmadan Önceki Güneş” olarak da bilinmektedir. Rahipler Ra’nın Heliopolis’teki Benben taşının ardında ilk kez kendini gösterdiğine inanmışlardır.²⁶ Akhenaton’un büyük ihtimalle Heliopolis rahipleri tarafından yetiştirildiği bu nedenle güneş tanrısına olağanüstü anlamlar yükleyerek onu tek tanrı olarak kabul ettiği ve güneşin en saf halinin güneş diski olmasından ötürü bu dine ve tanrıya ait olan unsurları kullanarak monoteistik bir din oluşturmuştur. Başlangıçta güneş tanrısı ile hiçbir bağlantısı olmayan Sobk’un rahipleri, onu Sobk-Re olarak adlandırmaya başladılar. Benzer şekilde, Thebes’in önceki zamanlarda önemi olmayan yerel tanrısı Amon, şimdi bir güneş tanrısı haline gelmiş ve rahipleri tarafından Amon-Ra olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu hareketin, pantheistik güneş monoteizmine doğru bir eğilim gösterdiğini ve bunu olağanüstü bir şekilde nasıl doruğa taşıdığını monoteistik görünümde olan Aton diniyle öğreniyoruz.²⁷ Monoteizm’den kasıt eğer tek bir tanrıya inanmaksa ve diğer bütün tanrıların bu uğurda reddedilmesiye Akhenaton bunu büyük oranda başarmıştır. Bu din monoteist eğilimi olan bir dindir. Ancak tevhid dini değildir.²⁸ Öte yandan Akhenaton’un bu dinsel girişiminin temel noktasında şekilsiz ve soyut bir Tanrı imajının ön plana çıkarılması vardır. Bu tarihte bilinen ilk büyük tek tanrı girişim olarak nitelendirilebilir. Bu kadim Mısır’ın kral tanrı geleneğine karşı bir başkaldırı, bu dini organizasyonun yozlaşmış kurumlarının ötesinde yerleşik kurum, sınıf ve hiyerarşinin reddi olarak kabul edilebilir. Bu bir iktidar mücadelesinin bir dışavurumu olarak da görülebilir.²⁹

Kökenleri derine inen ve köklü spiritüalizminin bir parçası olan Güneş’e olağanüstü anlam yükleme meselesi Mezopotamyalılar ve Hint Avrupalı toplumlarda görülse de Mısır dini kadar hiçbir din güneş tapınımının etkisinde bu denli kalmamıştır. Eliade, bu yaklaşıma dinler tarihi açısından baktığında şöyle der: “Göksel karaktere sahip gök varlıklarının tamamen unutulmadıklarında, dölleyici atmosfer tanrılarına dönüştürmüşler ya da güneşle özdeşleştirilmişlerdir.³⁰” Eski Mısırlılar da güneşe bu bakış açısıyla tanrısal anlamlar yüklemişler ve Ennead arasında yüce bir konuma yerleştirmişlerdir. Zamanla güçlenen Ra evrensel bir nitelik kazanmış ve ülkenin kuzeyinde bulunan başkent TEB’in yerel tanrısı olan Amon ile birleştirilmiştir. Bu doğrultuda bu iki Amon -Ra adıyla bilinen her şeye gücü yeten bir tanrı haline gelmiştir.³¹ Amon-Ra Mısır’ın yeniden güçlendiği dönemde en önemli güç haline gelmesi bir yana, kralların yaşayan tanrı olarak kendilerini görmesi Mısır’daki inanç sistemini daha da karmaşık hale getirmeye devam etmiştir. Öte yandan devletin resmi dininin temsilcisi olarak görülen ve Mısır siyasetinde ve iktidarında belirgin bir etkiye sahip olan rahiplerin de varlığı düzenin ve birliğin önünde bir engel teşkil etmektedir.³²

²⁵ George Hart, *Mısır Mitleri*, çev. Mehmet Sait Türk (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), 16-17.

²⁶ Erhan Altunay, *Mezopotamya ve Mısır Paganizmi* (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 239-241.

²⁷ White, “Ikhnaton: The Great Man vs. The Culture Process”, 102.

²⁸ Mukadder Sipahioğlu, *Antik Mısır’da Rahip Sınıfı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 47-49.

²⁹ Göktuğ Halis, *Dinin İki Kaynağı- Büyü ve Şaman Sembolizmi-* (İstanbul: 2019), 196.

³⁰ Mircea Eliade, *Dinler Tarihinin Giriş*, çev. Lale Arslan Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 168.

³¹ Reza Aslan, *Tanrı- Geçmişten Günümüze Dinler Tarihi-*, çev. Elif Berkaş (Ankara: Panama Yayıncılık, 2022), 118.

³² Olgun, *Hz. Musa’nın Mubalefeti: Horus Öldürmek*, 42.

Akhenaton'un kendisinden önceki kralların güneş üzerine kurguladıkları inançlarına, Amon- Ra bağılıklarına rağmen kendisi, güneşe farklı bir formda bakmış, ışınları bütün dünyayı kuşatacak bir şekilde güneş kursu olarak bütün insanların üzerine doğan bir biçimde tasarlanmıştır. Akhenaton tanrısını tasvir ederken insan şeklini yok etmiş, onun yerine sahnenin üstünde ışınları tapınak, sunak ve sarayın yanı sıra kraliyet ailesinin fertlerinin üstüne dek uzanacak bir altın disk biçiminde gösterilmiştir. Bu ışınlar yaşam ve gücü sembolize etmektedir. Akhenaton, babasının güneş tanrısı ile ilişkilendirilmesinin ötesinde kendisi tek bir tanrıyı yani Aton'u bulduğunu söylemiştir. Önceki krallar doğruluk, adalet, yaratılmış düzen anlamına gelen Maat'ı korumadaki rolleri üzerine odaklanmışken, Akhenaton tıpkı tanrılar gibi kendisinin de Maat'la yaşadığını ilan etmiştir.³³ Doğru artık kralın olmasını istediği şeyin ta kendisiydi. Dünya, Aton ile kralın eş hükümdarlığı vasıtasıyla, yaratılışa yani bozulmamış zamana doğru geri götürülmüştür.³⁴ Maat sadece doğruluk ve adalet tanrıçası olmaktan ziyade bunların çok ötesinde bir şeydi. İlahi hüküm tarafından kozmik düzene biçim vermek Maat'ın esas görevi olarak kabul edilmektedir. Kozmik düzenin sağlanması noktasında her şeyin merkezi ve başladığı yer bakımından yeni kentin kurulması aşamasındaki yer tercihi bu doğrultuda değerlendirilebilir.³⁵ Bu bakımdan politik ve kozmik düzenin birbirini güçlendirme aşamasında eğilimli olduğu bilinmektedir. Eski Mısır'da statükoyu devam ettirmek için firavunun rolünü sürdürmesine gerek duyulmaktadır. Firavun ve maat Mısır'da birbirine bağlıdır ve birinden biri olmazsa düzen başarısızlığa uğrar ve tanrılar insanları düzensizliğe terk eder. Firavun, tanrılara maatı sunarken aslında toplumu bir nevi korur ve kaotik bilinmezliğin önüne geçer.³⁶ Bu noktada Akhenaton'un da tek tanrıcılığı ileri sürüp diğer tanrılar reddetmesinin ve diğer tanrıların rahiplerini ve onların düzenlerini yok saymasının oldukça riskli bir girişim olabileceğini bildiğinden bu yönde ilanlar ile kendisini ve toplumu düzenin devamı noktasında korumaya alarak Maat'ı hayatının merkezine yerleştirme gibi bir girişimde bulunmuştur. İlahi metinlerde Maat ile ilgili şöyle geçer: "Maat hükümdarı, Aton gibi doğar, Aton'un formuna benzer bir şekilde ebediyette kalır ve yaşayan Aton'un onun için belirlediği milyonlarca jubile yapar."³⁷

18. Hanedanlık dönemiyle birlikte ve Hiksosların ülkeden uzaklaştırılmasıyla hem ülkede birliğin sağlanmış hem de bölgede çok sayıda imar ve inşaa faaliyetleri gerçekleştirmek suretiyle eski parlak günlere dönme amaçlanmıştır. Sadece Mısır topraklarında değil aynı zamanda Nubya'dan Filistin'e, Suriye'den Fırat'a kadar bütün topraklarda yenedünya düzeninde varlığını kabul ettirmeye çalışan bir Mısır yönetimi ile karşılaşmıştır. Özellikle Geç Yeni Krallık dönemi olarak da bilinen ve adını Tell Amarna şehrinden alan Amarna Devri'nde dini anlamda olağanüstü devrim sayılabilecek nitelikte yenilikler yaşanmıştır. Önceki krallar

³³ Akhenaton, Maat'ın Mısır inanç sistemindeki gücünü ve etkisini göz ardı etmemiştir. Akhenaton'un Tanrı Aton için yazdığı ilahide, yaşamını Maat'a uygun bir şekilde sürdüren bireylerin mutlu bir akıbete erişmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Maat fikri, toplum düzeni ve erdem üzerine bkz. Ercüment Yıldırım, "Eski Mısır'da Erdem Ahlakının İnanç Sistemine Yansması: Maat Anlayışı", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (Aralık, 2022), 238-254.

³⁴ Wilkinson, *Eski Mısır*, 355.

³⁵ Andrew Collins, *Cennetin Tanrıları-Mısır'ın Kayıp Mirası ve Uygarlığın Doğuşu* (İstanbul: Avesta Yayınları, 2002), 186-187.

³⁶ Hakan Olgun, "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Maat Doktrini", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 15/ 2 (2018), 165.

³⁷ Louis V. Žabkar, "The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba", *Journal of Near Eastern Studies* 13/2 (1954), 89.

döneminde iyice sağlamlaştırılan uluslararası konum ve kurulan büyük şehirler ile Mısır artık eskisinden daha güçlü hale gelmiştir. Öte yandan III. Amenhotep ile başlayan dini çalkantıların olduğu zamandan itibaren sadece Mısır'ı değil bütün insanlığı ilgilendirecek radikal bazı değişiklikler görülmüştür.³⁸ IV. Amenhotep'in babası olan ve güneş ile özdeşleşen inançsal yaklaşımlara sahip olan III. Amenhotep zamanında teolojide geleneksel dinin yanı sıra o zamana kadar alışılmamış olan yeni ifade biçimleri de görülmeye başlanmıştır. Yeni güneş teorisi olarak da adlandırılan bu yaklaşımların Amon- Ra'ya ayrı anlamlar yüklediği görülmektedir. Dini metinlerde Amon-Ra "Var olan her şeyi yaratan sensin, olanı yaratan bir sensin" diyordu. Tıpkı Aton kültüründe olduğu gibi güneşin seyri imgelerle ifade edilmiş, bütün evreni kuşatan bir biçimde tasvir edilmiştir. Adeta tek bir Tanrı tasavvurunda olduğu gibi Tanrı'nın kolları bütün evreni kuşatmış gibi görünmekle kalmayıp, yalnız olan tek bir yaratıcı ile bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. "Dünya uyurken geceyi uyanık geçiren ve sürüsünün iyiliğine çabalayan çok kollu tek bir Tanrı" vardı.³⁹ Tanrı Aton yalnızca insanın yaşamsal öğelerini değil bizzat insan yaşamının yaratıcısıdır. Dünya üzerindeki tüm varlıkları ve Nil'i yaratan da O'dur.⁴⁰

Tarihsel süreç içerisinde devrim niteliğinde pek çok olayın aslında bir sürecin zaruri bir sonucu olduğunu belirtmek gerekir. Akhenaton ve din devrimine geçmeden önce bu yeniliğin de kökenlerini bu minvalde aramak mecburidir. III. Amenhotep dönemindeki güneş ile ilgili yenilikçi ve evrensel yaklaşımların Akhenaton dönemini hazırladığını söylemek mümkündür. Güneş tanrısının çok öncelerde kalmış ismi olan Atum ya da Aton ön plana çıkarılırken bir yandan da TEB'deki Amon ve rahipleri ile de rekabete girilmiş, bu yönde o inancın bir takipçisi olarak bu eğilimi benimsenmiştir. Bu kararda III. Amenhotep ve öncesinde gelişen sınırların, Mezopotamya ile yakın ilişkilerin ve akrabalık durumlarının etkili olduğu düşünülmektedir. Kralın eşlerinin bazılarının Asyalı olması, tek tanrıcılığın kökenlerinin belki de bu coğrafyadan ithal edildiği yönünde bazı düşünceler vardır. Nitekim Nefertiti'nin de soyunun benzer bir şekilde bu coğrafyaya uzandığı düşünülmektedir⁴¹. Bu noktada benzer bir görüş Ahmed Osman tarafından dile getirildiği görülmektedir. Akhenaton'un doğduğu şehir olarak bilinen Zarw şehrinde Akhenaton'un annesi Tiye için bir saray inşa edilmiştir. Tiye'nin Mısırlı olmadığı ve ailesinin kökenlerinin Mezopotamya'ya uzandığı düşünülmektedir. Zarw şehrinde Akhenaton'un din yöneliminin öncülü sayılabilecek birçok öge bulunmaktadır. Heliopolis'in güneş tapınmasında olması, özellikle kraliçe Tiye'nin kardeşi Anen'in muhtemelen burada Ra'nın başrahibi olması ve Akhenaton'un bu şehirde eğitim görmesi bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Annesinin şehri Zarw'da Akhenaton'un uzun yıllar eğitim görmüş olabileceği ve Aton kültüne dair benimsediği inançsal yaklaşımları burada aldığını söyleyebiliriz. Karnak'taki Aton tapınağının öncülleri sayılabilecek pek çok tapınağın da varlığına dair izler bulunmuştur. III. Amenhotep'in de gemisinin isminin Aten Gleams olması bu görüş sahiplerine dayanak oluşturmaktadır. Bir başka dayanakları ise bir şarap kavanozunun kapağındaki metinde şöyle yazmaktadır: "5. Sene. Zarw'daki Aton Evinin tatlı şarabı. Şef şarap tüccarı Penamun". Bu da Aton tapınağının öncüllerine dair bazı izler taşımaktadır. O halde, III. Amenhotep döneminde kraliçe Tiye ve kraliçenin babası Yuya'nın bu düşüncenin gelişmesindeki

³⁸ Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 178-179.

³⁹ Schlögl, *Eski Mısır- Kraliçe Kleopatra'nın İntiharına Dek Dört bin Yıl*, 106.

⁴⁰ Halis, *Dinin İki Kaynağı- Büyü ve Şaman Sembolizmi-*, 199.

⁴¹ Freud, *Musa ve Tek Tanrıcılık*, 34.

“Asyalı” katkısı dikkate alınmalıdır. Bu noktada Akhenaton’un yeni tanrısı ve yeni dininin ilk ilhamlarını Zarw’dayken aldığı ve annesinin akrabalarının yoğun yaşadığı bu kentte Aton dininin ön planda olduğu söylenebilir.⁴² Kaldı ki, bölgedeki yüz yıldan fazla bir süre Hiksos etkisinin olduğu, Asyalı bu kavimlerin Doğu Deltasına yerleştiğini ve ülkeyi yönettikleri bilinmektedir. Jan Assmann’da bu konuya dikkat çekmiş, Akhenaton’un ileri sürdüğü dinin kökenlerinin 17.yy’a kadar gidebileceğini ve İsrailoğulları’nın atası olabilecek olan Hiksoslar ile Mısır’da ön plana çıktığını ancak kesinlikle dini bir çatışma yaşanmadığını söylemektedir. Zaten çok tanrılı dinlerde böyle bir çatışmanın toplumsal manada yaşanması beklenemez. Hiksoslar, Mısırlıların da yakından bildiği Baal kültüne sadık kaldılar ve iktidarlarında Mısırlıları kendi kültürlerinden döndürmediler.⁴³ Tüm bu veriler Akhenaton’un Aton dinini ilan etmeden önce de güneş kültü üzerinden güçlü bir inancın olduğunu ve tek tanrıcılıkla eşleştirilebilecek bazı verilerin bulunduğunu göstermektedir. Ancak Akhenaton, babası dönemindeki çok tanrılı yapı içerisinde ön plana çıkarılan Aton kültürünü kendi iktidarında tek tanrılı bir yapıya büründürerek ve diğer tanrılar ile onların kültlerini yok sayarak adeta tarihsel hafızaya kazımıştır. Öyle ki Büyük Tanrı, Cennetin Efendisi Aten yani Aton kültüne geçiş sürecinde yıllarca düşündükten sonra iki ufuktan yalnızca güneş tanrıları Tem, Ra ve Horus’un saygı görmeye değer olduğunu ve Amen’in ibadetinin yerini bir şekilde başka bir ibadetin alması gerektiğini düşünen Akhenaton, bu doğrultuda solar diski yani Heliopolis’in Ra’sının meskeni olan ısı ve ışığın kaynağı gibi görülen hayatın ta kendisi olan bu inancı inanç sisteminin odağına yerleştirmiştir. Öte yandan Tem, Ra, Ptah, Amen’in niteliklerini Aton’a atfetmiş ve bir ve yalnız olan Aton’u sonsuzlukla ve ebedilikle eşleştirmiştir.⁴⁴

Memphis şehrinin kutsallığı ve o şehirdeki tanrısal anlayışların ön planda olması, Memphis teolojik metinlerinin varlığı son zamanlara kadar devam etmiştir. Hatta Akhenaton’un Tanrı Aton’u tekleştirme çabalarında dahi var olmuştur. Bunun temelinde ise Ptah’ın bütün tanrıları yarattığına olan inanç vardır. Eski Mısır’da tapınım gören tanrıların en önemlilerin panteona alınması ve güçlü bir kozmolojik anlatım geleneği bulunmaktadır.⁴⁵ Bu da göstermektedir ki her ne kadar tek tanrıcılık üzerinden bir girişim olduysa da diğer tanrıların etkilerinin toplumun hafızasından silinmesi kolay değildir. Bu noktada Montserrat’ın görüşü önemlidir. Ona göre Akhenaton tam anlamıyla bir monoteist olmadığı, diğer tanrıların kültlerini kesin biçimde reddetmediği, monoteistik fikirlerin Mısır genelinde tutarlı bir şekilde uygulanmadığı, özellikle 1890’lardan itibaren popülerleşen, kültürel gelişmelerin farklı zamanlarda ve yerlerde bağımsız olarak gerçekleşemeyeceğini, sadece bir kaynaktan yayılabileceğini öne süren eski “yayılmacı” doktrinlerin bir kalıntısı olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶ Gerek Thoth gerekse Ptah ve Amon Ra geleneksel toplum düzeninde oldukça yerleşmiş tanrılardan olduğundan izlerinin silinmesi mümkün olmamıştır. Aton’un statüsündeki artışın kademeli bir süreç olduğu özellikle vurgulanması gerekir. Örneğin, Akhataten’in yeni başkent olarak ilan edilmesinden önce Amun-Ra’nın

⁴² Osman, *Musa ve Akhenaton-Mısır’dan Çıkış Zamanında Mısır’ın Gizli Tarihi-*, 171-172.

⁴³ Assmann, *Mısırlı Musa- Batı Tek Tanrıcılığında Mısır’ın İzi*, 42-43.

⁴⁴ E. A. Wallis Budge, *Tutankhamun- Amen ve Aten İlahilerinin Hiyeroglif Metinleriyle Birlikte Amenizm, Ateizm ve Mısır Monoteizmi* (İstanbul: Onbir Yayınları, 2023), 93.

⁴⁵ Ercüment, Yıldırım, “Eski Mısır’daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış Anlayışı ve Tanrısal Hiyerarşinin Düzenlenmesi”, *Milel ve Nihal* 18/2 (2021), 258.

⁴⁶ Montserrat, *Akhenaten- History, Fantasy and Ancient Egypt-*, 41.

ilahi hiyerarşideki hâkimiyeti devam ediyor ve Akhenaton'un Thebes'de diğer tanrılara ibadet ettiğini gösteren tasvirler bulunuyordu. Bu durum, Amon-Ra'nın gelişim sürecindeki önceki henoteistik eğilimlerle benzerlikler taşımaktadır. Zamanla, diğer tanrıların Aton ile özdeşleştirildiğini belirten yazıtlar, bu eğilimin, onların kültlerinin açık bir şekilde baskılanmasına kadar ilerlediğini göstermektedir⁴⁷. Ayrıca bu bir yanı politik olan radikal girişimin RA ile ilişkisi olduğunu iddia edilmektedir. Zabkar, Aton ile Akhenaton'un tıpkı Yeni Ahit'teki duruma benzer şekilde anlatıldığını, Eski Krallık döneminde kralların kendilerine RA'nın oğlu unvanını verdiği, metinlerde Aton ile RA'nın eşleştirilerek Aton'a "Sen Ra'sın," ve "Maat'a yaşam veren Ra sensin," şeklinde hitap edildiğini, RA ile Aton'un Amarna metinlerinde yan yana olduğunu ve Akhenaton'un ilahi soy olarak Aton ile kurduğu bağın kökenlerinin derinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca Amarna Teolojisi, geleneksel Mısır dini çizgileri üzerinde gelişmiş, ancak "baba-oğul ilişkisi" temasına güçlü bir vurgu yaparak gelenekten ayrılmıştır. Bu teolojiyi ayırt eden ve temel öneme sahip olan yönü, Mısır panteonunun karmaşıklığından aşamalı olarak sıyrılması ve tek bir dogmayı, yani ilahi soy ilişkisini tecrit ederek üzerine inşa etmesidir. Ancak hiçbir zaman Akhenaton kendisini diğer firavunlar gibi Tanrı olarak görmemiş, Tanrı'nın oğlu olarak nitelemiştir.⁴⁸

Atonizm dini yüceltmek, Tanrı Aton'u tekleştirmek gayesiyle yeni bir başkent inşa edilmiş, TEB'ten günümüzde Tell Amarna olarak bilinen Akhataten kentine taşınmıştır. Akhenaton, tek tanrıcılığı ilan etmeden önce, muhtemelen naiplik döneminde alt yapısını oluşturduğu Amon rahiplerinin etkisini kırmak ve TEB kentindeki dini işleyişten uzaklaşmak amacıyla oldukça kısa bir sürede yeni bir kentin kurulması emrini vermiştir. Yeni bir din, yeni bir tanrı ve tanrıya adanan yeni bir şehir ve başkent olarak inşa edilen bu şehir, Akhenaton'un dini icraatlarının öncüllerindedir. Özellikle güneş ışınlarını doğrudan alabilmesi bu tercihte etkindir. Akhenaton'un saltanatının ilk yıllarında dahi tek tanrısı Aton'a ait sunakların ve adakların Memphis'ten Delta'ya kadar uzanan geniş sınırlarda görülmesi Aton kültürünün TEB kentiyle sınırlı olmadığını göstermektedir. Ra'nın sunaklarının yerine Aton'un sunaklarının ülkenin geniş bir kesimine yayılmasına rağmen bazı metinlerde kraliyetin 5. Yılında dahi tanrılara ve onların kültlerine karşı herhangi bir propaganda başlatılmadığına dair vurgular yapılmaktadır. Bu süreç Akhataten kentinin inşası ile birlikte iyice belirginleşecek ve Aton haricindeki diğer tanrılara sunulan adaklar ve onlar için yapılan tapınaklar yasaklanacaktır. Öte yandan kentin inşasında 13.000 civarında insanın çalışması ve vergilerin büyük kısmının Aton için yapılan tapınaklara gitmesi halkta her ne kadar huzursuzluk oluştursa da yeni kente geçiş sürecinden sonra bu tür girişimler pek fazla görülmemektedir.⁴⁹ Akhenaton'un reformları, vergi sisteminde de değişikliklere yol açmıştır. Yeni inşa edilen tapınaklar ve başkent için gerekli olan iş gücü, yerel halktan zorla alınmış ve bu durum, toplumda huzursuzluk yaratmıştır. Vergi yükünün artması, özellikle tarım ve ticaretle uğraşan kesimlerde ekonomik sıkıntılara yol açmış, bu da sosyal huzursuzlukları artırmıştır.⁵⁰

⁴⁷ Sobat, "The Pharaoh's Sun-Disc: The Religious Reforms of Akhenaten and the Cult of the Aten", 70-73.

⁴⁸ Zabkar, "The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba", 87-89.

⁴⁹ Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, 166-167.

⁵⁰ North, "Akhenaten secularized?", *Biblica* 58/2 (1977), 247-248.

3. Aton Adına İnşa Edilen Kent: Akhataten

Akhenaton, Tanrısı Aton adına Akhataten kentini inşa ettikten ve kendisine Aton'un hizmetkârı unvanını verdikten sonra diğer dini merkezlerini ve özellikle Karnak tapınağının olduğu TEB kentini terk etmiştir. Krallığın başkentini doğrudan Aton'un vahiy yoluyla emrettiği özel bir bölgeye taşımıştır. İlk etapta imparatorlukta diğer tanrılara tapınmasına engel olmasa da beşinci yıldan sonra tektanrı görüşü Mısır sınırları içerisinde geniş çaplı bir baskı aracına dönüşmüştür. Mısır'da Aton'dan başka bir tanrıya tapınması yasaklanmıştır. İmparatorluk sınırları içerisindeki diğer tanrılara adanan tapınaklar kapatılmıştır.⁵¹ Sadece güneş kursuna adanan tapınaklar hizmet vermiştir. Diğer tapınakların rahipleri dağıtılmıştır. Mısır sınırları içerisinde tek tek bütün şehirler ve yerleşmeler gezilmiş, eski dinlere ait heykeller yıkılmıştır. Çünkü bu yeni dinde tanrıya tapmak için heykellere ve araçlara ihtiyaç yoktur. Güneş ile doğrudan iletişim kurulabileceği ve güneşin ışınlarının bütün insanlığı kuşatacağı inancı halkın bilincine yerleştirilmiştir. Tanrısal izler silinmiş, görseller tahrip edilmiş ve belgelerden kazınmıştır. Çünkü Eski Mısır'da tanrının adının bir yerden silinmesi ile onun var oluşunun da ortadan kalktığına inanılırdı. Aton haricindeki diğer tanrılara Mısır sınırları içerisinde tapınması yasaklanmıştır.⁵² Akhenaton diğer tanrıların heykellerini yıkmakla kalmadı. Aynı zamanda kendi tanrısı Aton adına da heykel/put yapılmasını yasakladı. Bu yaklaşımın sonraki dönemlerdeki semavi dinlerin öncülü olabilecek nitelik taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak bir nokta oldukça dikkat çekicidir. Diğer tüm tanrıların heykellerinin yasaklanmasına rağmen Akhataten kentinin kurulması, başarıya ulaşması ve bilgelik ile kültürel verinin yaratıcısı konumunda olan Thoth'a ait heykellerin muhafaza edilmesi, hatta O'na sirlara vakıf payesi verilerek övgüler dizilmiştir. Bu durum Tanrı Kral anlayışının terk edilmesinden sonra tanrılar panteonundaki en büyük tanrı Aton'un yanında diğer tanrıların da varlığının bir şekilde kabul edildiğini gösterebilir.⁵³ Kralın bu şekilde bir metot izleyerek kendi ruhban sınıfını oluşturup kendisini bir tanrının en yüce ruhbanı olarak atfetmiş, siyasi olarak da Tanrı Aton ile Akhenaton'un birlikteliğinin oluşturduğu inanma biçimini iktidarın siyasi gücü ile donatarak, tüm Mısır'da Aton'a dayanan birliğin sonsuza dek sürmesini amaçlamıştır.⁵⁴

Akhataten (Tell Amarna)'e geçiş süreci Akhenaton için hiç de kolay olmamıştır. Akhataten kentindeki imar ve inşa faaliyetleri sona erinceye ve Aton adına tapınaklar yapıncaya dek TEB kentinde Amon rahipleri başta olmak üzere kendisine karşı çıkanlar ile mücadele etmiştir. Özellikle oluşturulan dedikodulardan ve şer sözlerden o denli bıkmış olacak ki "Babamın işittiklerinden daha fena, ondan önce dedemin ve büyük dedemin işittiklerinden daha fena" diyerek aslında güneş tanrısını ön plana çıkaran ilk kişi olmadığını da bu yönde ortaya koymuştur. Çünkü güneş tanrısı üzerinden geliştirilen inanç sisteminin kökenlerinin daha eskiye dayandığı ancak Akhenaton'un bu tanrıya bir form kazandırdığı

⁵¹ Diğer tanrılara ait tapınakların kapatılma sürecinde ülkede toplanan aynı ya da nakdi vergiler Amarna'ya yönlendirilmiş, o tapınaklara aktarılmamıştır. Ekonomik olarak desteklenmeyen bu tapınakların zamanla önemini bu yöntemle kaybedeceği umulmuş, ekonomik menfaatler sunan yeni dine geçişin hızlanacağı amaçlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ercüment Yıldırım, *Nil'in Tanrı Kralları* (İstanbul: 2019), 111.

⁵² Aslan, *Tanrı- Geçmişten Günümüze Dinler Tarihi*, 120.

⁵³ Halis, *Dinin İki Kaynağı- Büyü ve Şaman Sembolizmi*, 197.

⁵⁴ Yıldırım, *Nil'in Tanrı Kralları*, 107.

bilinmektedir⁵⁵. TEB şehrinden çıkışın olası bir ayaklanma tehdidinden mi yoksa Amon rahiplerinin baskılarından kurtulma isteğinden dolayı mı olduğu tartışılmaktadır. Kendi halkına karşı doğrudan bir askeri müdahalenin olmasını istemeyen kralın böyle bir yol izlediği düşünülmektedir.⁵⁶

Antik Çağ'da Mısır'da kurulan tüm kentler bir ya da birden çok tanrının himayesi altındadır. Yeni bir dini benimseme ve yeni bir tanrının varlığını kabul eden Akhenaton, kendi tek tanrısı Aton için bir kent kurmak ve burayı imparatorluğun dini merkezi yapmak için saltanatının ilk yıllarında hemen faaliyetlere girişti. Bugün Amarna olarak bilinen ve arkeolog tarafından detaylı kazılan bu kent, tüm şehir planı bilinen tek Mısır kenti olma özelliğindedir. Bu kente, Akhataten ismini verilmiştir. Akhataten Aton'un ufku anlamına gelmekte olup, şehrin sınırına dikilen bir dikilitaşta kentin planının Tanrı tarafından bizzat planlandığı söylenmektedir. Akhataten kenti muazzam gösterişli, kısa sürede yapılmasına rağmen Tanrının ve kralın şanına yakışır şekilde inşa edilmesi oldukça dikkat çekicidir.⁵⁷ Sözü edilen bu steller şehrin planı hakkında bize ön bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Şehrin dört bir etrafına çöl kenarındaki kayalıklara oyulmuş bu bildirge mahiyetinde olan stellerde, Aton tapınağı, kraliyet sarayları, aile ve kraliyet mezarları ve hayvan nekropolü gibi yapılardan bahsedilmektedir. Bu stellerde Aton rahipleri için de mezarın olduğundan söz edilmektedir.⁵⁸ TEB ile Memphis arasında konumlandırılan bu kent, TEB kentinin stratejik önemini yitirmesinden de kaynaklı olarak yeni başkent olmuştur. Ancak işin aslı kentin işlevselliğini kaybetmesinden öte kentin dini yapıları ve tercihleridir; dolayısıyla tek tanrıcılığa uygun olmayışıdır.⁵⁹ Akhataten kentinin stratejik konumunun da bu inşada etkisi fazladır. Daha önce kimsenin yerleşmediği, Nil'in kıyısında bulunan ve etrafı sarp dağlarla çevrili yarım daire şeklinde tasarlanmıştır. Artık bu kent yeni başkent olarak Aton'a inananların özgürce ibadet edebilecekleri bir alan haline getirilmiştir.⁶⁰ Akhataten kentinin yer seçiminde Akhenaton'un oldukça kararlı olduğu hatta kraliçe Nefertiti'nin bile bu yer seçiminin önünde durmasına engel olamadığı bilinmektedir. Öyle ki, stratejik ve coğrafik olarak avantajlarının yanı sıra her sabah güneşin doğduğu bu yerde ufukta güneş ile ufuk düzleminin uyumunun "Aton'un ufku" için son derece uygun bir dekor olarak görüldüğü düşünülmektedir. Kentin yapımı için kralın kontrollere geldiği, Tanrı Aton için adaklar adadığı ve yeminler ettiği bilinmektedir. Akhataten kentinin yapımı için gerekli olan taşlar kuzey kesiminde açılan taş ocağından getirilerek küçük tuğlalar hazırlamak suretiyle iki yıl gibi kısa bir sürede hazır hale getirildi. Kral ve ailesinin yaşam alanı olan bu kentin Aton'a inananlar tarafından doldurulduğu, sadece kraliyet konutunun ve dini merkezlerin olmadığı aynı zamanda kıyıda mahallelerin bulunduğu, devlet memurlarına ve halka ait evlerin yer aldığı ve tahıl ambarı ile bahçelerin oluşturduğu alanlarla çevrili sosyal bir şehir görünümü kazandırılmıştır. Akhataten şehrinin imar ve inşasının kralın iktidarı boyunca devam ettiği

⁵⁵ Joann Fletcher, *Antik Mısır Tarihi- Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, çev. Süleyman Genç (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2023), 300.

⁵⁶ Ercüment Yıldırım, "The Power Struggle Between Government Officials and Clergymen in the Ancient History", *Journal of Ancient History and Archaeology* 4/3 (2017), 12-13.

⁵⁷ Van De Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, 196.

⁵⁸ Steven Snape, *Ancient Egyptian Tombs: The Culture of Life and Death* (USA: Wiley-Blackwell, 2011), 208.

⁵⁹ Arnold Toynbee, *İnsan Soyu ve Toprak Ana*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021), 132.

⁶⁰ Osman, *Kayıp Şehir-Mısır'dan Çıkış'ın Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar*, 134.

bilinmektedir.⁶¹ Kralın konutu şehrin kuzey ucunda olup, nehrin kıyısına konumlandırılmıştır. Şehir merkezine gidebilmek için büyük Aton tapınağından geçip gidilmiş ve şehrin güney kısımlarında ise bahçeler ile çevrili dinlenme alanları inşa edilmiştir. Şehrin doğu ucunda ise devlet görevlilerine ve krala ait mezarlar bulunmuştur. Akhenaton'un mezarı güneşin doğduğu tarafa doğru yerleştirilmiş, Aton'un varlığından gün boyu faydalanılma amaçlanmıştır. Yapılan kazılarda bulunan bir tasvirde yola çıkılarak ve şehrin planları göz önünde bulundurularak kralın evi adlı bir yapıda halka hediyeler dağıtılan bir zuhur penceresinin olduğu düşünülmektedir.⁶²

Akhataen kentinde tüm şehrin en seçkin binaları Nil Nehri'ne paralel inşa edilmiştir. Bu binalar içerisinde en seçkini ise Aton tapınağıdır. Aton tapınağının Kral Yolu'na 400 metre mesafede inşa edildiği bilinmektedir. Binaya giriş ana yolda vasıtasıyla yapılmıştır. Bu ana yolun haricinde Ge-Aton olarak da bilinen ikinci bir alay yolu da vardır. Buradaki avluda Aton'a yapılacak adaklar için masalar yerleştirilmiştir.⁶³ Tapınak etrafında bir mezbanenin bulunması Aton için yapılan ritüellerin sadece vejetaryen karakterli olmadığını ve kanlı ritüellerin de olabileceğini düşündürmektedir. Kral, tapınakta tanrısı Aton'a armağanlar sunmak için çok sayıda sunak yaptırmıştır. Bu sunakların çokluğu ile bahsi edilen kanlı ritüellerin ilişkisi olduğu düşünülmektedir.⁶⁴ Özellikle bazı bölümlerde sıg döşemeler, yükseltilmiş kenarlar ve rampa şeklinde yapılmış tabanın bulunması, mekânda sıvı ritüellerinin olabileceğini göstermektedir.⁶⁵ Ayrıca sunu masalarındaki yiyeceklerin özellikle yaz aylarında hava sıcaklığından ötürü bozulma ihtimalinin de olduğu ve yaz aylarında ritüellerin bahçede yapıldığı söylenebilir.⁶⁶ Akhataen kentinde kentin ana tapınağı olarak inşa edilen yapının üstünün açık olduğu, geleneksel anlayışın tersine gökyüzü ve güneş ışınlarıyla doğrudan teması sağlamak adına bu şekilde inşa edildiği düşünülmektedir. Çünkü Aton algısı gece değil gündüz, ölüm değil yeniden doğuş, karanlık değil aydınlık ve hayatın olumlu yönlerini vurgulayan bir şekildedir. Kabartmaların çoğunda da bu vurgu vardır. Aton insanlığı kuşatan bir görünümüdür.⁶⁷

Akhataen kentinde, mezarlardaki duvar dekorasyonunda kralın etkisi oldukça baskındır. Akhenaton'un ve ailesinin resimleri, adak metinleri ve ilahi metinleri sadece Aten'e değil aynı zamanda krala ithaf edilerek yazılmıştır. Özellikle Akhenaton tarafından yazıldığı düşünülen ve Aton'a bestelenen Büyük Aton ilahisi bu duvarlara işlenmiştir. Bu metinlerin klasik Mısır dilinden daha çok günlük konuşmaya daha yakın bir üslup barındırdığı ve Amarna'dan sonraki yıllarda da yepyeni bir edebi dil kazandırarak resmi dil ile yerel dil arasında sınırların esnetildiği söylenmektedir. Ayrıca Antik Mısır için çok önemli bir tanrı olan ve ölümler dünyası tanrısı olarak kabul gören Osiris'in bu dönemde etkisinin kaybolduğu ve Akhenaton tarafından yasaklandığı bilinmektedir. Çünkü Aten hayat veren ışığın ta kendisiydi ve gece boyunca nerede olduğu belli değildir. Karanlık ve ölüm, göz ardı edilmiştir. Geceleri ölümler

⁶¹ Van De Mierop, *Eski Mısır Tarihi*, 199.

⁶² Van De Mierop, *Eski Mısır Tarihi*, 199.

⁶³ Osman, *Musa ve Akhenaton-Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi*, 181-182.

⁶⁴ Jacobus van Dijk, "The Amarna Period and the Later New Kingdom (C.1352-1069 BC)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. Ian Shaw (New York: Oxford University Press, 2003), 276.

⁶⁵ Stephen Quirke, *Exploring Religion in Ancient Egypt* (USA: Wiley-Blackwell, 2015), 78.

⁶⁶ Charles Gates, *Antik Kentler- Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentel Yaşamın Arkeolojisi*, çev. Barış Cezar (İstanbul: KÜY Yayınları, 2021), 165.

⁶⁷ Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Yayınları, 2003), 53.

de tıpkı Aton gibi uyuyup, sabah ise Aton'un ortaya çıkmasıyla yeniden dirilmişlerdir. Ölülerin, ölümler dünyasında değil yaşayanlar arasında yaşadığına inanılmıştır. Mezarlar yalnızca gece dinlenme yeri olarak kullanılmıştır. Ölülerin varoluş şekli, onların günlük sunularla besledikleri Aten ve kralla sürekli bir mevcudiyet içerisinde olduğundan, saray ve tapınak sunu alanlarıyla dolup taşmıştır. Ayrıca ölümler gece dinlenme alanına geri döndüğünden mumyalamanın da devam etmiş, cenaze ritüelleri bu alanlarda devam etmiştir. Ancak bu döneme ait lahit veya tabut örneği ele geçirilmediğinden döneme ait bu konudaki yaklaşım nasıl olduğu bilinmemektedir. Sadece Akhenaton'un lahitinde Nefertiti figürleri dikkat çekmektedir. Osiris'e ve ölümden sonraki yargılamaya dair herhangi bir betimleme yoktur.⁶⁸ Ölen kişinin Maat'ı kazanması için Akhenaton'un yolundan gitmesi yeterli görülmüştür. Akhenaton yaşamı ve yaşlılıktan sonra cenaze töreni bahsedilen tanrısal yükümlülüğe sahip olduğundan Maat'ı somutlaştırdı ve yaşamı, yeryüzündeki varlığı ve ölüm ile alakalı uygulamaları kendinde topladı. Tüm bu yönleriyle Akhataten kenti, Aton dinine ait olan vurguları kapsarken, ölüm ve ölümden sonraki zaman için de bilgiler sunmaktadır.⁶⁹

Akhataten kenti hem kısa sürede yapılması hem de inşa sürecinden 10-11 yıl kadar sonra terk edilmesi aslında Mısır'ın bir kentinin nasıl olması gerektiğini bize göstermez. Ancak bu kentin hem devlet hem de sivil yapılarının üzerine sonraki yıllarda inşa faaliyeti olmadığı için diğer kentlere göre daha fazla korunagelmıştır. Bu yapılar içerisinde bir önemli yapı da saray yapısıdır. Büyük tapınağın hafif güneyinde kraliyet yolunun her iki tarafına konumlandırılmıştır. Saray kalıntılarından anlaşılacağı üzere oldukça büyük bir yapıdadır. Ancak günümüzde tarım arazileri altında kaldığından tam olarak planı anlaşılabilmiş değildir. Akhenaton heykelleri ile donatılmış evler, avlular, bahçeler, kalın sütunlarla çevrili kabul salonları ile donatılmış görkemli bir yapı olduğu düşünülmektedir. Duvarları süslenmiş, kapı eşikleri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca kentte saray ve tapınağın haricinde ambarlar, muhafız birliklerinin toplandığı alanlar, idari binalar ve eşsiz nitelikte Amarna Mektupları'nın⁷⁰ oluşturduğu arşiv odası bulunmaktadır. Bu kraliyet arşivinde III. Amenhotep, Akhenaton ve Tutankamon'a ait Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Anadolu'daki liderler arasındaki yazışmalar vardır⁷¹. Yerleşim planları kuzey-güney nehre paralel bir hat üzerine yayılmıştır. Çöl kısmında ise kayalara oyulmuş mezar alanları inşa edilmiştir. Evler ise statüye göre değişkenlik gösteren belirli bir planda inşa edilmiş olsa da sade olarak nitelendirilebilecek düzeydedir. Günümüze benzer biçimde sıhhi tesisat sistemi olmadığından atık sular kabaca toprağa akıtılmıştır. Ayrıca evlerin bir kısmında Aton'a ait küçük bir tapınım alanından da bahsetmek mümkündür⁷². Akhataten yeni planlanmış bir şehir olmasına rağmen, ızgara planlı inşa edilmemiştir. Amarna'nın planı daha çok irili ufaklı

⁶⁸ Montserrat, Akhenaton'un kraliyet dışı mezarlarda Osiris'in yerine geçtiği sahnelerin olduğunu söylemektedir. Montserrat, *Akhenaten- History, Fantasy and Ancient Egypt*, 41.

⁶⁹ Van Dijk, "The Amarna Period and the Later New Kingdom (C.1352-1069 BC)", 276-278.

⁷⁰ Amarna mektupları, Mısır için önemli bir arşiv niteliğindedir. Çoğunluğu Akadca ve Babilce olmak üzere 400'e yakın mektup tespit edilmiştir. 200 civarı Berlin'de olup, 100 civarında mektup ise Londra'da bulunmaktadır. Amarna şehrinin terk edilmesine kadar olan süreçte, yazışmalar, antlaşmalar, hediyeleşmelerin kayıt altına alındığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ronald T. Ridley, *Akhenaten- A Historian's View*. (New York: The American University in Cairo Press, 2019), 315-323.

⁷¹ Rosalie David, *The Experience of Ancient Egypt*, (London and New York: Routledge, 2002), 27; Bard, *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*, 244.

⁷² Gates, *Antik Kentler- Antik Yakınoğru, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentel Yaşamın Arkeolojisi*, 165.

evlerin oluşturduğu bir köye benzetilmektedir. Her bir evde tahıl siloları, hayvan ağılları, atölyeler, barakalar ve su kuyuları mevcuttur. Evlerin boyutları ile statüsel anlamda ilişki vardır.⁷³

Akhenaton'un ölümüyle birlikte ülkenin içine girdiği olağanüstü kargaşa ortamında, geleneksel inançlara geri dönülmüştür. Akhataten kenti terk edilerek TEB kenti yeniden Amon adına başkent olmuştur. Yaklaşık olarak 20 yıl kadar devlete dini başkentlik yapmış, Akhenaton'un ölümünden sonra kullanılmamıştır. Tüm yapıların taşları sökülmüş, şehir tahrip edilmiştir. Akhenaton'dan sonra oğlu Tutankamon'un bir müddet burada yaşadığı öne sürülmüştür. Ancak kısa iktidarı ve genç yaşta ölümüyle birlikte dini merkezin TEB'e taşındığı ve Amarna olarak bilinen kentin yaşam olarak tercih edilmediği sadece bir Roma kalesinin sonradan inşa edildiği bilinmektedir. Hem Akhenaton'un hem de Aton'un izlerini silmeye dönük bu girişimler sonucunda kent mezar alanları dahil olmak üzere tarihin hafızasından silinmeye çalışılmıştır. 18. Sülale Tutankamon'un ölümünden sonra bitince 19. Sülalenin ilk kralı Horemheb tahta çıkmış ve Aton tapınağını da yıktırarak sütunlarını kendi amaçları için kullanmıştır. Şehrin geri kalan sivil ve dini yapıları da benzer şekilde Akhenaton'un ölümünden sonra yok edilmiştir.⁷⁴

4. Edebi ve İlahi Metinlerde Atonizm

Akhenaton'un dini yaklaşımını anlayabilmek, dönemin yaklaşımını bilebilmek için son olarak ona atfedilen şiirlerden bahsetmek gerekir. Bu dini ve tanrıya olan yaklaşımı bu ilahilerden daha iyi başka bir şey anlatamazdı. İlahiler, dini kompozisyonun güzel örneklerindedir ve tek tanrıci diğer dinlerin Tanrı yaklaşımıyla karşılaştırıldığındaki Tanrısal övgü benzerliği dolayısıyla oldukça dikkat çekmektedir. Ancak eski Mısır'ın geleneksel tanrılarına ithafen yazılan satırlarla benzerliği de bulunmaktadır. Bu ilahi metinlerinin bir kısmı Akhenaton'un sözlerinden oluşurken diğer kısmı da sadık hizmetkari Ai'nin(muhtemelen kraliçe Nefertiti'nin babası) mezarındaki yazılardan öğrenilmektedir. Metin içerisindeki spiritüel vurgular tek tanrı ve evrensel her şeye gücü yeten ışınları her yere uzanan tanrı figürü ön plana çıkmaktadır.⁷⁵ Bu yönde Atonizm dinine ve Tanrı Aton'a dair geliştirilen fikirlerde bu metinlerin ana temasının katkısı yadsınamazdır. Bu sebeple, güneşe yazılmış en güzel övgü örneklerinden biri olan ve Aton kültürünün hem evrenselliği hem de kendine özgü tavrını anlamamıza katkı sağlayan bu metinlerden bazı kesitler vermek kaçınılmazdır. Bu ilahi gizemli kılan bir başka yön ise İncildeki Mezmurlar 104 ayetinde yazılan ilahi ile neredeyse aynı özellikler taşımasıdır. Her iki ilahinin de aynı kaynaktan olduğuna dair spekülasyonlar yapılmıştır.⁷⁶ Tanrı Aton'a ithaf edilen ve bazı kaya mezarlarının ve Karnak tapınağının duvarında bulunan yazıtlarda Akhenaton'un tanrısı Aton ile ilgili methiye dolu sözlerindeki bazı vurgular şu şekildedir: “Yaşayan Aton, Ondan başkası yoktur”. “Kendi kendisini meydana getirmiştir.” “Yaşamı buyuran güneş ışınlarının efendisidir”. “Dünya senin ellerinden çıkmıştır”. Dünyayı ve insanları, hayvanları, tüm sürüleri ve dünyadaki bacaklarıyla hareket eden veya kanatlarıyla uçan her şeyi sen yarattın. Suriye (kuzey) ve Kush (güney) gibi yabancı ülkelerde ve Mısır ülkesinde her insanı yerine

⁷³ Van Dijk, “The Amarna Period and the Later New Kingdom (C.1352-1069 BC)”, 275-276.

⁷⁴ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 54.

⁷⁵ E. A. Wallis Budge, *Tutankhamun- Amen ve Aten İlahilerinin Hiyeroglif Metinleriyle Birlikte Amenizm, Ateizm ve Mısır Monoteizmi*, 123-124

⁷⁶ David, *The Experience of Ancient Egypt*, 27.

koyup sen rızık verdin. Herkesin karnı doydu ve ömrü hesaplandı ve dilleri de yapısal olarak tamamen ayrıydı. Renkleri farklıydı, yabancı insanları sen farklı yaratmıştın.” Sen ayların ve günlerin yaratıcısı ve saatlerin hesaplayıcısı”⁷⁷. Jean Soler and Janet Lloyd iddiasına göre, Aton’un kendisi Amon veya Ra’dan başkası değildi. Mısır panteonunun aynı yüce tanrısıydı, Güneş tarafından temsil ediliyordu. Ancak farklı zamanlarda, farklı yerlerde, farklı isimler altında, güneşin gündüz ve gece oradaki seyrine bağlı olarak ibadet ediliyordu. Dahası, Akhenaton’a atfedilen Aton ilahileri, Amon veya Re’ye ait kesinlikle daha önceki ilahilerin çok yakın kopyalarıdır⁷⁸. Bu noktada Aton’a adanmış, Akhenaton’un dinsel samimiyetine delil olarak sıklıkla gösterilse de, yeni unsurlar içermelerine rağmen, eski dini formülleri yeniden yorumlayıp dönüştürdükleri göz ardı edilmemelidir. Bu metinler, doğal dünyayı lirik bir şekilde tasvir eden büyük dini şiirlerdir. Ancak onların asıl konusu, krallık ve Akhenaton’un Aton adına tek muhatap rolüdür. Söz konusu metinler, evrensel bir içeriğe sahip olduğu varsayılmasına rağmen, elit kültürün dışındaki insanlara pek az hitap etmektedir⁷⁹.

Öte yandan Akhenaton’a ait olduğu düşünülen bir metinde kısaltılmış olarak şu ifadeler yer almaktadır:

“Görkemli bir şekilde ayağa kalkıyorsun en yaşayan Aten, ebediyetin Efendisi! Parıldayansın ya da ışıldayansın, güzel ve güçlüsün. Senin sevgin güçlü ve büyüktür. Çeşitli renklerdeki ışığın tutsak eder ya da büyüler tüm yüzleri. Tüm kalpleri yaşatmak için tenin ışıltılı parlar. İki ülkeyi sevginle doldurursun, Ey kendini inşa eden Tanrı. Her toprağın yaratıcısı. Onda bulunan her şeyi yani erkekleri ve kadınları, sığırları, her çeşit hayvanı ve karada yetişen her çeşit ağacı yaratan.

Sen üzerlerine parladığında yaşıyorlar. Sen yarattıklarının anne ve babası; gözleri kalktığı zaman bakışlarını sana çevirir. Şafak da senin ışınların tüm dünyaya aydınlatır. Her kalp seni görünce çarpar, çünkü onların efendisi olarak kalkarsın. Göğün batı ufkuna yerleşirsin, ölümler gibi yatarlar. Başları beze sarılmış, burunları tıkalı, ta ki sen dirilişin Şafak Vakti göğün doğu ufkuna gerçekleşinceye kadar.

....

Sen yalnızsın, ama sen de onları yani yarattıklarını yaşatacak milyonlarca güç yaşam var. Senin parıldığını görmek onların burun delikleri için hayat nefesidir. Tomurcuklar çiçek açar ve çorak topraklarda yetişen bitkiler sen yükselirken filizleri büyütür; gözünün önünde sarhoş olurlar. Bütün hayvanlar ayakları üzerine sıçrar; tüm tüylü kuşlar yuvalarından kalkarlar neşeye kanat çırpırlar ve yaşayan Ateni överek çevrelerinde dönerler.⁸⁰”

Tanrı Aton’a evrenselliğin ve eşsizliğin ithafında bulunan ve sadık hizmetkâr Ai (Ay) ‘nin mezar odasının duvarlarına betimlenen, aynı zamanda tek tanrıçılık düşüncesinin satırlara çok güzel bir şekilde işlenmiş olan metinde Aton’un vasfı ile ilgili satır aralarında önemli yaklaşımlar bulunmaktadır. Uzun bir metin olan bu betimleme kısaca şu şekildedir:

Yeryüzü ışıltılar sen Işıklar ülkesinde ağırırken
Gündüzün Aton’u olarak parlarken
İki ülke bayram eder

⁷⁷ Osman, *Musa ve Akhenaton-Mısır’dan Çıkış Zamanında Mısır’ın Gizli Tarihi*, 237.

⁷⁸ Jean Soler and Janet Lloyd, “Why Monotheism”, *A Journal of Humanities and the Classics* 14/3 (2007), 45.

⁷⁹ Montserrat, *Akhenaten- History, Fantasy and Ancient Egypt*, 41.

⁸⁰ Budge, *Tutankhamun- Amen ve Aten İlahilerinin Hiyeroglif Metinleriyle Birlikte Amenizm, Ateizm ve Mısır Monoteizmi*, 128-131.

Sen karanlığı kovarken
 Işınlarını saçarken
 Uyanıp ayağa kalkarlar
 Sen uyandırırısın herkesi;
 Bedenler aranır, giyinir,
 Senin görüntüne uzanır kolları.
 Bütün ülke işe koyulur,
 Hayvanlar gezinir otlaklarında;
 Tomurcuklanır ağaçlarla bitkiler
 Kuşlar uçar yuvalarından,
 Senin yaşam gücünü (ka) selamlar kanatları.
 Sürüler sızır sekerek
 Uçan ve koşan her şey
 Sen onlara ışırken canlanır.
 Gemiler kuzeye seyrederek, güneye de yönelirler
 Sen ışığında yollar görünür;
 Sudaki balıklar senin önünde sızır,
 Işınların denizin ortasına erişir

.....

Ne çok işin vardır,
 Gözle görünmese de,
 Ey Ulu Tanrı senden başkası yok!
 Yeryüzünü yarattığın dileğince, tek başına
 Bütün insanları hayvanları kuşları;
 Yeryüzünde yürüyen ne varsa,
 Kanat açıp uçan her şeyi
 Khor (Suriye) ve Kuşi illerini,
 Mısır ülkesini.
 Her insanı yerine koyar,
 Gereksinimlerini verirsin.
 Herkes yemeğini alır;
 Zamanı sayılıdır
 Dilleri farklı konuşur,
 Karakterleri de öyle;
 Tenleri ayrıdır
 Çünkü sen ayrı tutarsın onları⁸¹ (Kuhrt,2019:265-267).

İlahiler içerisinde en dikkat çekenlerinden birisi de Tanrıyla doğrudan diyaloga geçme yöntemidir. Metinde “Oğlun Akhenaton’un kuru/ Sen ona, tedbirinle ve kudretinle akıl verdin/ Cihan senin elindedir/ yarattığından beri.” Bu ve başka metinlerde Tanrı’nın oğlu gösterilmiştir. Hatta dünyayı oğlun için yaptın diyerek bu konuda oldukça iddialı bir yaklaşım sergilemiştir.⁸²

5. Akhenaton ve Atonizm’in Sonu

Akhenaton’un kısa sayılabilecek iktidar döneminin son 5 yılı oldukça sıkıntılı geçmiştir. Nubya ile ilişkilerin iyi gitmemesi, Mezopotamyalı müttefiklerinin Anadolu’da git gide güçlenen Hititlerin safına geçmesi, askeri seferlerden istenilen başarıların elde edilememesi,

⁸¹ Kuhrt, *Eskiçağ’da Yakınoğnu* (M.Ö. 3000-330), 265-267.

⁸² Halis, *Dinin İki Kaynağı- Büyü ve Şaman Sembolizmi-*, 201.

iç siyasette dengelerin değişmesi ve Amon rahiplerinin çeşitli faaliyetleri gibi sebeplerle Akhenaton'un son yıllarının kargaşa içerisinde geçmesine yol açmıştır. Bu süreçte kraliçe Nefertiti'nin adının kayıtlardan silinmesi ve iktidardan uzaklaştırılmasının da etkisi olduğu düşünülmektedir. Akhenaton'un son 5 yılında ikinci eşi Kiya'yı ön plana çıkarması, Akhenaton'un ölümünden sonraki taht kavgasının ve çalkantının da bir sebebi olarak gösterilmektedir.⁸³

Akhenaton'un ölümü ile ilgili bilgiler neredeyse hiç yoktur. Muhtemelen M.Ö. 1336'da hükümdarlığının 17. Senesinde gerçekleştiğine dair bazı görüşler vardır. Nasıl öldüğüne dair de çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Doğal nedenlerle, vebadan ya da hayatı boyunca muzdarip olduğu bazı sendromların ilerlemesi sonucu ölmüş olabileceği düşünülmektedir. Hatta Akhenaton ölmeden başlayan taht naipliği ve tahtta hak iddia etme girişimlerinin bir sonucu olarak suikasta kurban gitmiş olabileceği ileri sürülmektedir.⁸⁴

Akhenaton'un mezar eşyaları ile birlikte kraliyet mezarına defnedildiği, çok sevdiği Nefertiti'nin figürleri ile süslenmiş bir taş lahde yerleştirildiği ve etrafında shabti heykerciklerinin hizmet etmeleri için konulduğu söylenmektedir.⁸⁵ Bazı tarihçilere göre Akhenaton, hayatını adadığı ve çok sevdiği tanrısı Aton adına inşa ettirdiği Akhataten kentine değil de krallar vadisine gömülmüştür. Bu iddia henüz kanıtlanmasa da Akhenaton'un ölümünden sonra Amarna karşıtları ve Aton dinine mensup olmayanlar tarafından mezarının yağmalandığı, bütün izlerin silinmeye çalışıldığı ve talan edildiği bilinmektedir. Farklı zamanlarda farklı arkeologlar tarafından bulunan mezarlar ve ortaya atılan fikirlerde Akhenaton'un mezar kompleksinin ve lahedinin varlığı tartışılmıştır. Ancak bugüne kadar kesin bir yargıya varılamamıştır.⁸⁶

Akhenaton'un 17 yıllık iktidarının son bulmasıyla oluşan kaosun sonucunda Aton'a ait her ne varsa silinip yok edilmiş, Akhenaton insan ve tarih hafızasından kazınmaya çalışılmıştır. Ona ve ailesine ait olduğu düşünülen mezar yapıları talan edilmiş, Akhataten kentinin tapınakları yıktırılarak duvar taşları ve sütunları Amon tapınaklarının yeniden inşasında kullanılmıştır. 12 yıl boyunca devletin resmi tanrısından ve dininden bu kadar kolay vazgeçilmesinin sebepleri sorgulanmalıdır. Sosyolojik arketipinde dönemi kasıp kavuran muhtemel bir veba salgının olduğu ve Aton'un bu yönde işe yaramadığı düşünülebilir. Akhenaton'un ve ailesinden bazı kişilerin de bu salgın sonucu ölmesi; insanları, tanrıyı ve dini sorgulamaya sevk etmiş, Amon rahiplerinin bu durumu fırsat bilmesiyle oluşturduğu kamuoyu neticesinde Akhenaton'un halefleri de dâhil olmak üzere Aton dini terk edilmiştir. Sadece maddi olan bu nedene bağlamak doğru olmaz. Belirleyici başka etkenler de olabilir. Tek tanrı fikrinin Mısır geleneği karşısında tutunamaması, dinin halk nezdinde karşılık bulmaması, Amon rahiplerinin kırılan gücüne içteki ve dıştaki istikrarsızlık ile yeniden ulaşması başka faktörler arasında gösterilebilir. Ancak toplumsal refah etkisini göz ardı etmemek gerekir. Tapınaklara ayrılan bütçenin fazlalığı, ekonomik olarak dar boğazın olması ve Hitit etkisinin toplumsal ve siyasi yansımaları bu vazgeçişin başka yönlerini oluşturmaktadır. Öte yandan baskı politikasının güdüldüğü, halkın geleneksel dininden zorla uzaklaştırıldığı, gizliden de olsa Amon-Ra'ya tapınılmaya devam edildiği ve

⁸³ Schlögl, *Eski Mısır- Kraliçe Kleopatra'nın İntiharına Dek Dört bin Yıl*, 113.

⁸⁴ Fletcher, *Antik Mısır Tarihi- Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*, 307.

⁸⁵ Wilkinson, *Eski Mısır - M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, 367.

⁸⁶ Osman, *Musa ve Akhenaton-Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi-*, 189-193; David, *The Experience of Ancient Egypt*, 167.

bu noktada konsensüsün tam anlamıyla sağlanmadığı olası sebepler arasında gösterilebilir. Akhenaton'un ölümüyle bu dine olan öfkenin büyüklüğü Akhataten kentinin yağmalanmasıyla ve Akhenaton'un adının tüm kayıtlardan silinmesiyle anlaşılabilir. Ölümünden sonra kâfir, sapkın kral olarak anılan bu firavunun çağının çok ötesinde, anlaşılamayan ve devrimci bir kral olduğu en nihayetinde kabul görmektedir. Tanrısına olan bağlılığın bir ifadesi olan, Akhenaton'un yazmış olduğu düşünülen ilahilerin ise sonraki çağdaki bazı kutsal metinlerle olan benzerliği, tek tanrıcılık üzerine inşa edilen bu dinin Mısır ile sınırlı olmadığı, evrensel bir görünümde olduğu ve ilahi kaynaklı diğer dinlerin ön kabulünde etkisinin olduğu yönündeki savlara imkân sağladığı bu noktada söylenebilir. Akhenaton'un tek tanrıcılık anlayışı, Mısır tarihinde kalıcı bir etki bırakmamış olsa da onun dönemi, monoteizmin erken örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. White, Akhenaton'un düşüncelerinin, sonraki dinlerdeki monoteist anlayışların gelişimine zemin hazırladığını öne sürer. Bu bağlamda, Akhenaton'un mirası, sadece Mısır tarihi için değil, dünya tarihi için de önemlidir.⁸⁷

Sonuç

Günümüz perspektifinden Antik Mısır'a bakıldığında, bazı gelişmeleri anlamak kolay görünse de dönemin koşulları çerçevesinde kadim bir medeniyeti değerlendirmek oldukça güçtür. Stratejik bir coğrafyada yer alan Antik Mısır, medeniyetin gelişimi ve toplumsal yapının dönüşümü açısından önemli bir konumdaydı. Bu doğrultuda, Mısır'ın üretim, siyasi yapılanma, dinsel düşünceler ve toplumsal algı açısından tarih boyunca kat ettiği mesafe, onu uygarlık tarihinde köklü bir medeniyet haline getirmiştir. Erken dönemlerden itibaren tarihsel ve stratejik açıdan dikkate değer bir yerleşim alanı olan Mısır toprakları, özellikle Yeni Krallık döneminde önemli değişimlere tanıklık etmiştir. Bu dönemde Akhenaton olarak bilinen firavunun uyguladığı dinsel reformlar, geleneksel tanrı inancını tek tanrıcılığa dönüştürmesi açısından dikkat çekicidir.

Akhenaton'un çok da uzun sayılamayacak iktidarında, Mısır tarihinde eşi benzeri görülmeyen dinsel reformlar bir devrim olarak nitelendirilebilir mi? Kuşkusuz bu sorunun tek bir cevabı yoktur. Ancak kadim Mısır'ın geleneksel, binlerce yıllık tanrılarına, yerleşmiş köklü düzenine, güçlenmiş rahip sınıfına ve bu dinlerin ya da tanrıların toplum içerisinde yerleşikliğine meydan okurcasına bir faaliyete girişmek oldukça zor bir girişim karardır. Akhenaton'un dini reformlarının, sadece bir inanç değişikliği değil, aynı zamanda bir güç mücadelesi olduğunu vurgulamak gerekir. Dinsel gelişmelerde önceden bilinen ve güneş ile ilişkilendirilen Aton'un tek bir tanrı olarak kabul edilmesi, ilan edilmesi ve adına Akhataten isminde bir kent inşa edilmesi son derece cesurca bir iştir. Bu eylemin başarılı olup olmamasından ziyade kısa bir süre içerisinde Akhataten kentinin tüm birimleriyle inşa edilmesi, başkentini TEB kentinden buraya taşınması hatta tüm bunların yanında sanatsal üslubu ve bütün ritüelleri değiştirmesi Akhenaton'un tahayyül sınırlarını zorlayan yaklaşımlarıdır. Ancak bu reformun kısa sürmesi, toplum tarafından ilk etapta sahiplenilmiş gibi görünse de sonraki dönemde kolayca terk edilmesi, kralın oğlunun dahi bu tek tanrıcılığı sürdürmemesi, Akhenaton'un adının her yerden kazınılmaya çalışılması bu uygulamanın halka zorla kabul ettirildiğinin göstergesi olabileceği gibi Amon rahiplerinin de etkisinin kırılmadığını da düşündürmektedir. Öte yandan idare tarafından yok sayılmaya çalışılan ve

⁸⁷ White, "Ikhnaton: The Great Man vs. The Culture Process", 112-113.

adeta diğer tanrıların önünde baş tanrı olarak görülmesi istenen Aton'un halkın nezdinde saygınlığının yeteri kadar sağlanamadığı ve Aton ile birlikte diğer tanrıların varlığını bir şekilde devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Mısır toplumunda kralın seçtiği baş tanrı yönetilenlerin de baş tanrısı olduğundan dolayı Aton baş tanrı olarak ilan edilmiş olsa da, diğer tanrılara tapınım noktasında ilk zamanlar insanlar serbest bırakılmıştır. Ancak sonradan Aton'un inanç sahası genişledikçe diğer tanrılara ait olan tapınaklarda Aton'a daha fazla yer verilmesi istenmiş gibi görünmektedir. Bunda Aton'un sahip olduğu kapsayıcılığın, tabiat kökenli değil de kozmolojik temelli olmasının ve yeryüzündeki her şeyi yaratan en üstün güç olmasının etkisi vardır. Dolayısıyla diğer tanrılara aslında ihtiyaç da yoktur⁸⁸.

Arkeolojik bulgular, Aton adına kurulan Akhataten kentine ilişkin önemli bilgiler sağlamaktadır. Amarna mektupları, mezar kompleksleri, tasvirler ve dinsel metinler, bu dönem hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Akhenaton'un, diğer tanrıların adlarının ve tapınaklarının ortadan kaldırılmasına yönelik çabası, Mısır tarihinde radikal bir monoteist girişim olarak öne çıkmıştır. Ancak Aton'un üstün güç olarak kabul edilmesi ve halkın tanrıyı yeterince benimsememesi gibi etkenler, bu dinsel reformun geçici kalmasına neden olmuştur. Halkın geleneksel tanrılarına geri dönüşü, rahiplerin toplumsal etkisini koruduğunu gösterirken, devletin ekonomik yapısının da Atonizm'e elverişli olmadığını düşündürmektedir. Kral, her şeyin üstündeki güç ve tek ilah kabul edilen Aton'u ve ışınlarını, halka hakikat ve doğruluğun tek yolu olarak sunarken, çok tanrıcılığı yıkarak tek tanrıcılığı evrenin tek doğru yasası olarak kabul ettiğinde bunun sonradan oluşturacağı infialin farkında mıydı değil miydi bilinirse de ortaya attığı bu büyük dönüşüm uzun yıllar Mısır siyasetine ve dinine etki etmiş gibi görünüyor. Bu dinin ilahi ya da vahiy kaynaklı olup olmadığı da tartışma konusudur. Ancak vahiy temelli dinlerden bariz farklılıklarının olduğunu daha çok etkilenmeyken önceki uygulamaların bu ekseninde ön plana çıkarılmasıyla geliştirilen bir dini anlayış olduğunu söylemek gerekir.

Öte yandan Akhataten kentinin yerinin belirleme sürecinde Aton'un emriyle bu lokasyonun seçimindeki dışavurum oldukça sarsıcıdır. Maat fikriyle, Aton ile adeta özdeşleşen kralın sarayında ya da yakınında bir başka tek tanrı var mıydı? Ya da kral kutsal kitaplarda ismi geçen Musa peygamberin ta kendisi miydi? Bu soruların cevapları belki de hiçbir zaman bulunamayacaktır. İbrani topluluğu ile Mısır'ın yakın ilişkisi, 3. Ara dönemdeki etkileri, dış topluluklar ile yakın ilişkiler ve özellikle Suriye ve çevresiyle olan yakın irtibat, Akhenaton'un bu kararını etkilemiş olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Mısır'ın dinsel algısının ve Akhenaton'un tek tanrıcılık çabalarının geniş kapsamda, disiplinlerarası değerlendirilmesi önemlidir.

Akhenaton'un kısa süren iktidarında uyguladığı bu reformların dini ve toplumsal boyutta derin etkileri olmuştur. Ancak kralın ölümüyle Aton'a adanmış tapınaklar ve metinler hızla yok edilmiştir. Hatta Akhenaton'un adı ve izleri, sonraki dönemlerde sistematik bir biçimde silinmeye çalışılmıştır. Akhenaton'un devraldığı büyük devlet bütçesini tanrısı adına yapılan devasa yapılar için kullanması halkta hoşnutsuzluğa yol açmış olabilir. Rahiplerin yönlendirmesi ve zor işlerde çalışan halkın tepkisi, Akhenaton'un mirasına karşı geniş bir reddiye tetiklemiş görünmektedir. Zira tanrılar ile özdeşleşmiş bir kralın ölümünden sonra hem izlerinin yok edilmesi hem de sapkın olarak nitelendirilmesi, toplumda büyük bir etki yarattığını göstermektedir. Bu reformun ekonomik ve sosyal

⁸⁸ Yıldırım, *Nil'in Tanrı Kralları*, 106.

temellerinin daha detaylı incelenmesi gerekmektedir⁸⁹. Bu dinin genellikle elit ve yönetici kesim tarafından benimsendiği, toplumsal kaygılardan dolayı halka pek fazla inmediği anlaşılmaktadır. Rahipler ile siyasi iktidarın güç savaşının kazananı ise rahipler olmuştur. Halkın bu inancı benimsememesinin en büyük sebebi rahip sınıfıdır. Çünkü din adamları temsil ettikleri tanrıların itibarsızlaştırılacağını ve gözden düşeceği kaygısını hiçbir zaman göze alamazdı.

Antik Mısır'da tam anlamıyla tek tanrıcılığa dayalı bir inanç sistemine dair doğrudan bir gelenek olmasa da Akhenaton'un monoteist reformları ilginç bir öncül olarak kabul edilebilir. Akhenaton tarafından yazıldığı düşünülen, tek tanrıyı yücelten ilahiler, daha sonra ortaya çıkan kutsal metinlerle benzerlikler taşımaktadır. Bu dinin sembolik ifadelerle aktarılan ve evrensel bir karakter taşıyan tek tanrıcılık yönü, bilinenin ötesinde bir monoteizm düşüncesine işaret etmektedir. Ancak bu dinin diğer tanrıları tamamen reddettiği ve onların varlığını yok saydığı söylenemez. Aksine, Antik Mısır'da kısmen Henoteist bir yaklaşımın hâkim olduğu, Aton'un yalnızca belirli dönemlerde ön plana çıktığı görülmektedir. Akhenaton'un dini, temel unsurları bakımından tevhid inançlarına benzemektedir, ancak tamamen aynı özellikleri taşımamaktadır.

Aton dininin ilahi kaynaklı dinlerle olan yakınlığı, günümüz bilim dünyasının dikkatini çekmiştir. Ayrıca Mısır gibi belirli bir dini sistemi olan uygarlıklarda istisna olarak çıkan kişiler tarihin hafızasında daha da belirgin yer almaktadır. Mısır'ın bu döneminde bu dini anlayışın dış etkenlerle şekillendiği görülse de krallık erken dönemlerinden itibaren geliştirilen güneş ile ilgili anlayışın, RA'nın panteondaki konumunun ve sembolik anlamda dönemin rahip sınıfının aşırı yetkilendirilmesi aşamasında adeta bir çözüm olarak kabul edildiğini söylemek gerekir. Ayrıca firavunun sarayında bulunan ve monoteizm düşüncesinde olan, etki gücü yüksek kişilerin varlığının da kabul edilir bir gerekçe olduğu söylenebilir. İbrani toplumunun Tanrı anlayışına da önemli etki ettiğini, Mısır'dan çıkan bu topluluğun ana düşüncesine bu inancın sirayet ettiği göz önüne alındığında devletin resmi dininin Atonizm olarak kabul edilse dahi bu kabul edişin geniş Mısır coğrafyasında sınırlı kaldığı, halkın bu dini çok fazla benimsemediği ve sonrasın da geleneksel tanrılara geri dönmek suretiyle izlerinin silindiği görülmektedir. Bu sebeple din anlamında oldukça önemli bir devrim sayılabilecek bu uygulamanın tarihin seyrinde insanın kolektif zihninde önemli bir mertebede olduğunu açıkça belirtmek gerekir.

19. yy'ın sonlarında ortaya çıkan Monoteizm ekolünde Lang ve Schmidt'in başını çektiği bilim insanlarının fikrine göre en eski kültür dönemlerinden itibaren, avcı toplayıcı toplumlardan beri, insanların tek bir tanrıya olan meyillerinin olduğu ve dinin ilk kaynağının tek tanrıcılık fikrinin olduğunu bilmekteyiz. Antik Mısır'da da yaratılış meselesinden başlayarak bütün mitolojik anlatılarda her şeyin üstünde bir gücün olduğu, politeistik bir görünüm olsa da esasında güneş eksenli bir tek yaratıcının baskın olduğu fikri ileri sürülebilir. Akhenaton, her ne kadar devrimci, mücadelecî, gözü kara bir karakterde olsa da babasının ve ondan önceki firavunların ön planda çıkardığı güneş tapınımı ve ilahlaştırma üzerine bir fikir

⁸⁹ Robert North, tek tanrıcılık girişimi ve diğer tapınakların ekonomisinin bozulması, halkın üzerinde ağır vergi yükleri ve iş gücü ihtiyacı, merkezi otoritenin sağlanması ve kaynakların dağıtım noktasında ekonomik kontrolün sağlanması amacıyla yapılan faaliyetlerin halkın üzerinde zaman içerisinde rahatsızlık oluşturduğu, isyanlara sebep olduğu yönünde görüşü vardır. Ve Nort, bu girişimin sadece dini anlamda değil sosyal ve ekonomik temelli olduğunu da iddia etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Robert North, "Akhenaten secularized?", *Biblica* 58/2 (1977), 246-258.

geliştirdiği, ancak bu fikrin diğer dönemlerinden farklı olarak ilk defa bu dönemde bu denli savunulduğu ve bedeller ödendiği görülmektedir. Son olarak, bütün bu inançsal yaklaşımların sonraki dönemdeki anlayışları da etkilediğini bir defa daha vurgulamak gerekir.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milevenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Aldred, Cyril. *Egyptian Art*. New York: Thames and Hudson, 1986.
- Altunay, Erhan. *Mezopotamya ve Mısır Paganizmi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2021.
- Aslan, Reza. *Tanrı- Geçmişten Günümüze Dinler Tarihi-*: Çev. Elif Berkaş. Ankara: Panama Yayıncılık, 2022.
- Assmann, Jan. *Mısırlı Musa- Batı Tek Tanrıcılığında Mısır'ın İzi*. Çev. Bozkurt Leblebicioğlu. İstanbul: İthaki Yayınları, 2016.
- Bard, Kathryn A. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. USA: Wiley-Blackwell, 2015.
- Budge, E. A. Wallis. *Tutankhamun- Amen ve Aten İlabilerinin Hiyeroglif Metinleriyle Birlikte Amenizm, Ateizm ve Mısır Monoteizmi*. İstanbul: Onbir Yayınları, 2023.
- Collins, Andrew. *Cennetin Tanrıları-Mısır'ın Kayıp Mirası ve Uygarlığın Doğuşu*: İstanbul: Avesta Yayınları, 2002.
- David, Rosalie. *The Experience of Ancient Egypt*. London and New York: Routledge, 2002.
- Dijk, Jacobus van. "The Amarna Period and the Later New Kingdom (C.1352-1069 BC)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, ed. Ian Shaw. New York: Oxford University Press, 2003.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihinin Giriş*. Çev. Lale Arslan Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Fletcher, Joann. *Antik Mısır Tarihi- Dünyayı Şekillendiren Uygarlık*. Çev. Süleyman Genç: İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2023.
- Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları-*. Çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Yayınları, 2003.
- Freud, Sigmund. *Musa ve Tek Tanrıcılık*. Çev. Merve Solmaz. İstanbul: Olimpos Yayınları, 2022.
- Gates, Charles. *Antik Kentler- Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*. Çev. Barış Cezar. İstanbul, KÜY Yayınları, 2021.
- Gohary, Joceyn Olive. *Akhenaten's Sed-festival at Karnak*. London and New York: Routledge, 1992.
- Hart, George. *Mısır Mitleri*. Çev. Mehmet Sait Türk. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Halis, Göktuğ. *Dinin İki Kaynağı- Büyü ve Şaman Sembolizmi-*. İstanbul: Ozan Yayınları, 2019.
- Hoffmeier James K. *Akhenaten and the Origins of Monotheism*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Hornung, Erik. *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004.
- Kuhr, Amelie. *Eskiçağ'da Yakınoğu (M.Ö. 3000-330)*. Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Mierooop, Van De Marc. *Eski Mısır Tarihi*. Çev. Ali Oğuz Bozkurt. İstanbul: Homer Yayınları, 2019.
- Montserrat, Dominic. *Akhenaten- History, Fantasy and Ancient Egypt-*. London and New York: Routledge, 2005.
- North, Robert. "Akhenaten secularized?". *Biblica* 58/2 (1977), 246-258.
- Olgun, Hakan. "Hz. Musa'nın Yüzleştiği Statüko: Kadim Mısır'ın Maat Doktrini". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 15/ 2 (2018), 149-169.
- _____. *Hz. Musa'nın Muhalefeti: Horusu Öldürmek*. İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2021.
- Osman, Ahmed. *Kayıp Şehir-Mısır'dan Çıkış'ın Ardındaki Arkeolojik Kanıtlar-*. Çev. Mesut Akın. İstanbul: Omega Yayınları, 2016.
- _____. *Musa ve Akhenaton-Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi-*. Çev. Zeynep Anlı, İstanbul: Omega Yayınları, 2016.
- Quirke, Stephen. *Exploring Religion in Ancient Egypt*. USA: Wiley-Blackwell, 2015.
- Redford, Donald B. "The Monotheism of Akhenaten", *Aspects of Monotheism: How God is One*, ed. Hershel Shanks and Jack Meinhardt. Washington, D.C.: Biblical Archaeological Society, 1996.
- _____. *Akhenaten: The Heretic King*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984.
- Ronald T. Ridley. *Akhenaten- A Historian's View-*. New York: The American University in Cairo Press, 2019.
- Schlögl, Herman A. *Eski Mısır- Kraliçe Kleopatra'nın İntiharına Dek Dört bin Yıl-*. Çev. Firuzan Gürbüz

- Gerhold, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2020.
- Sipahioğlu, Mukadder. *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Snape, Steven. *Ancient Egyptian Tombs The Culture of Life and Death*. USA: Wiley-Blackwell, 2011.
- Sobat, Erin. "The Pharaoh's Sun-Disc: The Religious Reforms of Akhenaten and the Cult of the Aten", *HIRUNDO The McGill Journal of Classical Studies*, V. Twelve (2013), 70-75.
- Soler Jean - Lloyd, Janet. "Why Monotheism". *A Journal of Humanities and the Classics* 14/3 (Winter, 2007), 46.
- Teeter, Emily. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Toynbee, Arnold. *İnsan Soyru ve Toprak Ana*. Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Warburton, David. "Love and War in the Late Bronze Age: Egypt and Hatti", *Ancient Perspectives on Egypt*, ed. Roger Matthews and Cornelia Roemer. London: UCL Press, 2003.
- White Leslie A. "Ikhnaton: The Great Man vs. The Culture Process". *Journal of the American Oriental Society* 68/2 (1948), 91-114.
- Wilkinson, Toby. *Eski Mısır - M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*. Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları, 2023.
- Yıldırım, Ercüment. "Eski Mısır'daki Memfis Teolojisine Göre Yaratılış Anlayışı ve Tanrısal Hiyerarşinin Düzenlenmesi". *Milel ve Nihal* 18/2 (2021), 239-263.
- _____. "The Power Struggle Between Government Officials And Clergymen in the Ancient History". *Journal of Ancient History and Archaeology* 4/3 (2017), 8-17.
- _____. "Eski Mısır'da Erdem Ahlakının İnanç Sistemine Yansıması: Maat Anlayışı". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (Aralık 2022), 238-254.
- _____. *Nil'in Tanrı Kralları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2019.
- Yiğit, Turgut. *Eski Mısır Tarihi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- Žabkar, Louis V. "The Theocracy of Amarna and the Doctrine of the Ba". *Journal of Near Eastern Studies* 13/2 (1954), 87-101

§